

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**«ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ
ҚУБЫЛЫСЛАР»** курсы бойынша филология факультети 3-курс
студентлери ушын

Лекция текстлери

Улыўма аудиториялық саат- 40

Соннан: лекция- 20, әмелий жумыс-14, лабораториялық жумыс-6

Дүзиўши: ф.и.д. Қудайбергенов

Нөкис-2006

Лекция: Кирисиў. Курстың мақсети ҳәм ўазыйпалары (2саат)

Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримов айтқандай: «Руўхый дүнья инсанға ана сүти, атаның үлгиси, бабаларымыздың ўәсияты менен бирге сиңеди. Ана тилиниң уллы әхмийети соннан ибарат болып, ол руўхый дүнья белгиси сыпатында адамларды жақынластырып жәмлестиреди». Бул пикирде тилдиң адам өмириндеги, жәмийеттеги орны, оның атқаратуғын хызмети толық ашып берилген. Жақыйқатында да, тилсиз жәмийетлик турмыс тараўларының раўажланыўын, ондағы жетискенликлерди, топланған материаллық ҳәм руўхый байлықларды көз алдымызға келтириў қыйын. Сонлықтан ҳәр бир халық, миллет өз ана тилин терең үйрениўге, изертлеўге, тазалығын сақлаўға, оның раўажланыўы ушын үлес қосыўы миннетли ўазыйпаларының бири.

Қарақалпақ тилиниң илимий изертлеўдиң объектине айланыўы басқа түркий тиллерге салыстырғанда әдеўир кеш басланды. Атап айтқанда қарақалпақ тили бойынша ең дәслепки илимий жумыслар ХХ әсирдиң 30-жылларынан баслап жазылды. Усыған қарамастан бүгинги күни қарақалпақ тил билими тюркологияда белгили орынға ийе болды. Бундай нәтийжелерге ерисиўде, қарақалпақ тил билиминиң тез пәт пенен раўажланыўында Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, С.Мәжитов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, А.Қыдырбаев, К.Убайдуллаев, А.Есемуратов, К.Бердимуратов, Д.Насыров, Ж.Аралбаев сыяқлы илимпазлардың мийнетлери уллы болды. Олар қарақалпақ тил билимин баслаўшылар болыў менен бир қатарда қарақалпақ тилин келешекте изертлеўши кадрлар таярлаўға да айрықша дыққат аўдарды. Соның нәтийжесинде ХХ әсирдиң 60-жыллардан баслап қарақалпақ тилин изертлеўши Е.Бердимуратов, Р.Есемуратова, М.Дәўлетов, Е.Дәўенов, Б.Қутлымуратов, Ҳ.Ҳамидов, А.Дәўлетов, А.Нажимов, О.Доспанов, А.Бекбергенов, М.Қәлендеров, У.Ембергенов ҳәм т. б. илимпазлар өсип жетилисти. Усыған байланыслы қарақалпақ тил билиминиң фо-

нетика, лексикология, морфология, синтаксис, диалектология, тил тарийхы хэм т. б. тараўлары ҳәр тәрәплеме изертленип, белгили бир избе-изликке түсти. Усындай жетискенликлер менен бир қатарда қарақалпақ тил билиминде еле арнаўлы изертленбеген мәселелер де бар. Солардың бири морфонология мәселелери болып есапланады.

Морфонология - тил билиминиң ең жас тараўы болып, ол ХХ әсирдиң 30-жылларында қәлиплести. Ал түркий тиллери морфонологиясы бойынша дәслепки изертлеў жумыслары ХХ әсирдиң 70-жыллардың орталарынан баслап жазыла баслады. Қырғыз тили морфонологиясы бойынша изертлеў жумысын жүргизген Т.Садықовтың көрсеткениндей, түркий тиллердиң морфонологиясы хәзир қәлиплесиў басқышында тур. Солай да морфонологиялық изертлеўлердиң предмети хэм ўазыйпалары, фонология менен морфологияның өз-ара байланысы, морфонологияның бирлиги хэм т. б. мәселелер еле жеткиликли дәрежеде анықланбады.

Қарақалпақ тил билиминде морфонология еле арнаўлы изертлеўдиң объекти болған жоқ. Бирақ бир қатар морфонология мәселелери фонетикалық хэм морфологиялық қубылыслар сыпатында үйренилген. Бул жерде В.Н.Ярцеваның морфонологияны үйрениўди фонетистлер грамматистлерге тасласа, грамматистлер болса фонетистлерге қалдырып келди, - деген пикирин қарақалпақ тил билимине де қолланыўға мәжбүрмиз. Енди фонетика хэм морфология тараўлары ушын теңдей тийисли мәселелерди бөлип алып, оларды морфонологиялық қубылыслар сыпатында үйрениў ўазыйпасы тур.

Морфонологиялық қубылыслардың қарақалпақ тил билиминде арнаўлы изертленбеўиниң өзи-ақ изертлеўге алынған теманың актуаль екенин көрсетеди.

Морфологиялық қубылыслардың қарақалпақ тилинде көп ушырасыўы хэм оның басқа түркий тиллерге салыстырғанда өзине тән өзгешеликлери, морфонологиялық қубылыслардың тәбияты бойынша қурамалы болып, олар-

дың тил басқышларының барлығына қатнасы теманың актуальлығын күшейтеді.

Курстың мақсети хәм ұазыйпалары соннан ибарат, улыўма тил билиминдеги хәм тюркологиядағы жетискенликлерди есапқа алып қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыслардың тәбиятын, олардың пайда болыў жолларын, басқа тиллик кубылыслардан айырмашылығын, қарақалпақ тили морфонологиясының предметин анықлаў мақсет етип қойылды. Бул мақсетке ерисиў ушын төмендегидей ұазыйпаларды шешиў белгиленди:

- морфонология мәселелерине арналған улыўма тил билиминдеги хәм тюркологиядағы мийнетлерге шолыў жасаў;
- морфонологияның тил билиминдеги орнын хәм оның тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысын анықлаў;
- қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыслардың өзгешелигин анықлап, оларды системаластырыў;
- морфемалардың фонологиялық дүзилисин үйрениў;
- морфонологиялық кубылыслар менен сингармонизм нызамы арасындағы байланысты қарастырыў;
- қарақалпақ тилиндеги даўыслы морфемалар модельлерин анықлаў;
- қарақалпақ тилиндеги даўыссыз морфемалар модельлерин анықлаў;
- морфемалар биригиўинде пайда болатуғын морфонологиялық кубылысларды сөз шақаплары бойынша үйрениў;
- изертлеўдиң жуўмақлары бойынша усыныслар бериў.

Морфонология - тюркологияның еле көп изертлеўлерди талап ететуғын жас тараўы. Морфонологиялық изертлеўлер арқалы орфография, фонетика, морфология, тил тарийхы, этимология мәселелери бойынша теориялық жуўмақлар жасаўға болады, қарақалпақ тилинің сеслик дүзилисиндеги, буўын қурылысындағы, сөз жасаў хәм сөз өзгертиў системасындағы бүгинги күнге шекем хәр қыйлы пикирлерди пайда етип жүрген бир қатар сеслик кубылысларға жуўап табыў мүмкин. Қарақалпақ тилинің этимологиялық

сөзликлерин, сондай-ақ морфемалар сөзлигин дүзиўде изертлеў жумысының жуўмақлары пайда келтириўи сөзсиз. Хәзирги ўақытта айырым тиллер бойынша жазылып атырған грамматикаларда, сабақлықларда морфонология тил билиминиң бир тараўи сыпатында берилип атыр. Қарақалпақ тили бойынша жазылатуғын сабақлықларға, грамматикаларға ол айрықша тараўи сыпатында киргизилиўи керек. Бундай исте курстың әҳмийети және де арта түседи.

Қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыслардың көпшилиги тилдиң тарийхый раўажланыўи даўамында пайда болған. Сонлықтан оларды үйрениўде көбирек тарийхый, тарийхый-салыстырма методлар қолланылады. Бир қатар морфонологиялық кубылысларды анықлаўда туўысқан түркий тиллердеги, қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилиндеги, диалектлердеги материаллар менен салыстырыў зәрүр. Бундай жағдайда салыстырмалы методтан пайдаланылады. Морфонологиялық кубылыслардан теориялық жуўмақлар жасаўда сыпатлама, семантика-структуралық, система-структуралық, дистрибуция, модельлестириў, сондай-ақ есаплаў методлары да қолланылды.

Курстың теориялық базасы болып тил билиминдеги соңғы жаңалықлар, белгили тилши-илимпазлар И.А.Бодуэн де Куртенэ, Фердинанд де Соссюр, Н.С.Трубецкой, Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер, Ю.С.Маслов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, А.А.Реформатский, рус тил билиминде Л.В.Бондарко, Л.А.Вербицкая, М.В.Гордина, В.В.Лопатин, В.Б.Касевич, Н.Е.Ильина, Е.С.Кубрякова, Ю.Г.Панкрац, өзбек тил билиминде А.Ғуламов, А.Ҳожиев, Ҳ.Неъматов, Е.Тожиев, Ф. Абдуллаев, Т.Мирзакулов, А.Абдуазизов, А.Махмудов, Н.Авазбаев, М.Жусупов, казак тил билиминде К.Аханов, М.Томанов, А.Айғабылов, А.Жүнисбеков, Б.Қалиев, М.Раймбекова, қырғыз тил билиминде Т.Ахматов, Т.Садықов, Ж.Сыдықов, түркмен тил билиминде С.Куренов, А.Нурмухамедов, А.Моллаев, Б.Вейисов, қарақалпақ тил били-

минде Д.Насыров, К.Убайдуллаев, Ҳ.Ҳамидов, А.Дәўлетов, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Ш.Абдиназимов ҳам т. б. мийнетлери хызмет етти.

Әдебиятлар:

1.Каримов И.А. Өзбекстаннын өзиниң жаңаланыў хәм раўажланыў жолы. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1993. Б.76-77.

2. Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. Автореф. дисс.... докт. фил.наук. –Алматы: 1995.С.3

³ Ярцева В.Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. –Проблемы морфологического строя германских языков. –М.: АН СССР. 1963. С.10.

Лекция: Морфонологияның изертлениуі (4саат)

Қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылысларды үйрениуіге киреспестен алдын морфонология бойынша жазылған илимий әдебиятларға шолыу жасау талап етиледи.

Хәр қандай заттың, кубылыстың пайда болыуы хәм раўажланыу тарийхы бар. Сол сыяқлы тил билиминде де тиллик кубылыслардың илимпазлар тәрәпинен анықланып, дәуирлер дауамында үйренилиу, изертлениу тарийхы болады. Тиллик кубылыслардың усындай пайда болыу, раўажланыу, үйренилиу тарийхын билмей турып, оның бүгинги жағдайын билиу, олар хаққында теориялық жуўмақлар жасау мүмкин емес.

Хеш бир илим бирден пайда болмайды. Морфонология да сол сыяқлы. Морфонология мәселелери сөз етилген айырым лингвистикалық әдебиятларда хәзирги тил билими көз-қарасынан морфонологияның изертлеу объектине киретуғын бир қатар мәселелер ерте ўақытларда жазылған мийнетлерде үйренилгени көрсетиледи.

Хәзирги тил билиминде морфонология илиминиң дәслепки ирге тасын қалаушы И.А.Бодуэн де Куртенэ деп есапланады. Ол XIX әсирдиң 70-жылларының орталарында сеслик алмасыуларды еки түрге бөледі: 1) басқа сеслердиң тәсирине байланыссыз сеслик алмасыулар; 2) басқа сеслердиң тәсирине байланыслы сеслик алмасыулар. Соң бул бойынша изертлеулерин тағы да дауам еттире отырып 1895-жылы жазған «Опыт теории фонетических альтернаций» деген мийнетинде сеслик алмасыуларды төмендегидей түрлерге бөледі: 1) Неофонетикалық альтернация ямаса дивергенция; 2) Неофонетикалық емес ямаса палеофонетикалық альтернация. Бунда илимпаздың сеслик алмасыуларды дәслепки бөлиуінде сеслердиң өз ара фонетикалық тәсирин, ал соңғы бөлиуінде олардың раўажланыу тарийхын есапқа алғанын көремиз. Бирақ И.А.Бодуэн де Куртенэ сеслердиң алмасыуының қайсысының фонетикаға ямаса морфонологияға тийисли екенин көрсетпеди.

Ол улыўма морфонология терминин қолланбады. Солай да оның сеслердиң алмасыўы ҳаққында пикирлери морфонология илиминиң пайда болыўына күшли тәсир етти. Басқа сеслердиң тәсирине байланыссыз, неофонетикалық емес сеслик алмасыўларды психофонетикалық альтернация деп атады. Бул, демек, оның сеслик алмасыўлардың бул түрин морфологияға тийисли деп көрсетиўи болып есапланады.

Сеслердиң алмасыўы ҳаққындағы И.А.Бодуэн де Куртенэниң пикирлерине сүйене отырып Н.С.Трубецкой морфонология илимине тийкар салды. Морфонология термини, оның изертлеў объектлери менен мақсет ҳәм ўазыйпалары да Н.С.Трубецкойдың өзи тәрәпинен қолланылды ҳәм белгилеп берилди. Оның көрсетиўинше, морфонология морфология менен фонологияны байланыстырыўшы тараў сыпатында хәр қандай тилдиң грамматикасында белгили орын ийелеўи зәрүр. Тек морфологияға ийе емес тиллер ғана морфонологияға ийе болмаўы мүмкин.

Н.С.Трубецкой морфонологияның теориясын ислеп шықты. Бул теория үш бөлимнен ибарат; 1) морфеманың фонологиялық структурасы ҳаққындағы теория; 2) морфемалардың биригиўинде пайда болатуғын комбинаторлық сеслик өзгерислер теориясы; 3) морфологиялық функция атқаратуғын сеслердиң алмасыў теориясы. Бул үш теорияның бириншиси барлық тиллерге тән. Сонлықтан морфонология бойынша жазылған мийнетлерде морфемалардың фонологиялық дүзилиси үйренилген. Екинши теория, Н.С.Трубецкойдың пикиринше, агглютинатив тиллер морфонологиясының тийкарғы бөлегин қурайды. Н.С.Трубецкойдың морфонологияға қосқан тағы бир жаңалығы морфонема ҳаққындағы теориясы болып есапланады. Морфонема терминин лингвистика илимине ең биринши киргизген поляк илимпазы Г.Улашин болып есапланады. Ол былай жазады: «...сес термини тәбият сеслерин аңлатады; фонема термини сөйлеў сеслерин аңлатады; морфонема термини болса мәни айырыўшылық хызмет атқаратуғын сөйлеў сеслерин аңлатады.» Бул, әлбетте, тил билиминде қабыл етилген түсиниклер-

ге толық сәйкес келмейді. Солай да морфонема терминін айырым шет ел фонологтары тәрпіннен жоқарыдағыдай мәніде түсіню қабил етилген. Н.С.Трубецкой морфонема терминін тил билиминде басқа мәніде қолланады хәм бул хаққында былай жазады: «...рус тилиндеги **рука** хәм **ручной** сөзлеринде рук хәм руч бир морфеманың еки түрли фонетикалық формасы сыпатында көринеди. Бул еки РУ - фонетикалық формада - комплекс образ болып есапланады. Бундай бир морфема қурылысындағы сөзлердиң морфологиялық структурасының жағдайына байланысly бир-бирин алмастыра алатуғын еки ямаса бир неше фонемалардың комплексли образы морфофонема ямаса морфонема деп аталады.»

1960-жыллардың орталарынан баслап рус тил билиминде морфонология мәселелерине арналған О.С.Ахманова, В.А.Редькин, А.В.Десницкая, Э.А.Макаев хәм Е.С.Кубрякова, С.Б.Бернштейннің мийнетлери, мақалалары жәрияланды. О.С.Ахманованың пикиринше, морфонология морфологиялық бирликлердиң жасалыуы ушын хәр қыйлы фонемалардың қолланылыу принциплерин изертлейтуғын илим. Ол морфонеманы айрықша тил бирлиги сыпатында қарамайды хәм морфологиялық сеслик алмасыуларды «морфонологиялық сеслик алмасыулар», -деп атайды.

1973-жылы рус тилинің морфонологиясына арналған ең дәслепки монографиялық изертлеу басылып шықты. Оның авторы В.Г.Чурганованың пикиринше морфонология сөз хәм морфемаларда фонемалардың морфологиялық нызамлар бойынша шөлкемлесиуин изертлейтуғын илим, оның ўазыйпасы:

1. түбир, суффикс, префикс, жалғау сыяқлы элементлердиң дүзилиуине қатнасыушы фонемалардың қурамын хәм тәртибин;

2. бул элементлердиң сөзлерге жалғаныу барысындағы өзгерислерде фонемалардың қурамын хәм тәртибин;

3. бундай өзгерислердиң регуляр моделлери хәм олардың сөз жасау менен сөз өзгертиу системасындағы орнын;

4. морфологиялық элементлердің фонемалық құрамы менен ізбе-ізлігі нызамын, - үйретиуден ибарат екенін көрсетеді. Монография авторы морфонеманы морфонологияның эпифонемалық бірлігі, ол күшлі позициядағы фонемалар қатары болып, бір немесе бірнеше архифонемаларды өз ішіне қамтыйды,-деп есептейді. Морфонемаға бір классқа кіретуінің күшлі хәм әззі фонемаларды сәулелендіріуші бірлік, рус тилинде 37 дауыссыз, 5 дауыссы морфонема бар, -деп жазады. Сондай-ақ оның анықлауына, морфонология морфонемадан басқа жоқары бірлікке де ийе. Ол субморф деп аталып, сөз формаларының өз алдына мәниге ийе емес, сөз форманың мәнісіне тәсири жоқ бөлектері. Илимпаздың бул пикирлері соңғы дәуірлерде сынға алынып, оның дұрыс хәм надұрыс тәрептері көрсетилип атыр. Сөзлердің құрылысындағы ушырасатуының мәниге ийе емес немесе мәниге тәсири жоқ бөлектерді В.Г.Чурганова биринші рет субморф термини менен атады. Соған шекем бундай бөлектер тил билиминде хәр қыйлы терминлер менен аталып киятырған еди. Соңғы дәуірлерде жазылған мийнетлерде бул терминді қолланыу кең ен жаймақта.

Сеслердің алмасыуы ҳаққында Л.Р.Зиндердің айрықша пикирлерін ушыратамыз. Ол: «...сеслердің фонетикалық хәм тарийхий алмасыулары арасында үлкен айырмашылық жоқ, бирдей еки сестің алмасыуы хәм фонетикалық хәм тарийхий сеслик алмасыуы кириуі мүмкин. Тилдің құрылысында жанлы сеслик алмасыуы да, тарийхий сеслик алмасыуы да белгили роль ойнайды. Бул жағдай фонетика хәм морфология тарауларынан аралық морфонология тарауының бөлинуіне тийкар болып хызмет атқарады», - деп жазады. Демек, Л.Р.Зиндер морфонология тарауының тил билими системасында орын алыу зәрүрлігін, онда сеслердің алмасыуы үйренилиуі кереклігін көрсетеді. Фонетикалық хәм тарийхий сеслик алмасыулардың тийкары бир екенлігине дәлилли мысаллар келтиреді.

1980-жылы Н.Е.Ильинаның рус тилиндегі феиіллердің морфонологиясына арналған монографиясы жарық көрди. Ол морфонологиялық құбы-

лысларды фонетикалық кубылыстардан ажыратып қарауда позицияны тийкарғы өлшем сыпатында алады хәм морфонемаға «... хәр қыйлы грамматикалық позициядағы бир-бирин алмастыра алатуғын фонемалар жыйнағы», - деп анықлама береді. Монографияның тийкарғы бөлімінде фейиллердің бетлениу системасында сеслердің морфонологиялық алмасыулары, морфонемамалардың қурамы хәм системасы изертленген.

Рус тил билимінде морфонология тарауы әдеуір үйренілгени менен еле оның изертлеу объектлери, морфонологиялық кубылыстардың тәбияты, өзине тән өзгешеликлери толық ашып берілмеді. Айырым мәселелер бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы, хәтте бир-бирине қарама-қарсы болып келеді. Морфонологиялық кубылыстардың өзине тән өзгешеликлерин ашып беріу керек болады. Усы мақсетлерді гөзлеген халда 1983-жылы Е.С.Кубрякова хәм Ю.Г.Панкрацлардың бирлікте жазған морфонологияға арналған монографиясы басылып шықты. Монография авторлары морфонологиялық кубылыстарға функциональлық - динамикалық көз-қарастан баха береді. Морфонологиялық кубылыстардың сыпатламасын береді хәм морфонологиялық қағыйдаларды усинды. Бирақ морфонологиялық анализге рус тилинен материал алмады, ал хәзирги герман тиллеріндеги атауыш хәм фейиллердің бетлениу парадигмасын объект етип алған. Авторлар морфонеманы морфонологияның бирлиги деп есапламайды, морфонология фонетика менен морфология тарауларының аралығындағы тил билимінің өз алдына тарауы, - деп көрсетеді.

1986-жылы В.Б.Касевичтің «Морфонология» деген монографиясы жарық көрді. Бунда биринши рет кең көлемде морфонология мәселелерине анализ исленип, тек европа тиллеринің морфонологиясы емес, сингармониялық тиллердің морфонологиясы мәселелери де қарастырылған. Монографияда дыққат аударылған тийкарғы мәселелердің бири - сеслик алмасыулар.

В.Б.Касевич автомат сеслик алмасыулар фонетикалық ызамлар арқалы иске асады хәм сонлықтан олар фонетиканың изертлеу объектине киреди, ал

морфонологияға грамматикалық процесслер менен басқарылатуғын автомат емес сеслик алмасыўлар киреди деп есаплайды. Монографияда дыққат аўдарылған тағы бир мәселе - морфеманың тийкарғы вариантын анықлаў. Буны морфонологияның тийкарғы ўазыйпаларның бири деп көрсетеди хәм морфеманың тийкарғы вариантын анықлаўдың өлшемлерин қарастырған.

Монографияның буннан кейинги бөлимлеринде морфонологиялық қағыйда, морфтың арттырылыўы, субморф, морфонема, интерфикс мәселелери қарастырылған. Автор морфонологияға фонологиялық кубылыслар менен процесслердиң морфонологиялық нызамлар менен басқарылыўын киргизеди, сонлықтан морфонологиялық қағыйдаларда бир тәрәптен фонологиялық бирликлер, олардың типлери, мәселен, «жуўысыңқы даўыссыздан басланатуғын түбир», ал екинши тәрәптен морфонологиялық бирлик, мәселен, «көплик санның суффикси» сыпатында көринеди, -дейди. Усы жағдайларды есапқа алғанда морфонология өз бирлигине ийе емес. Бирақ морфемалар биригиўиндеги оларда морфонологиялық өзгерислер болады. Усындай өзгерислерге ушыраған морфемаларды В.Б.Касевич субморф атамасы менен атаўға болатуғынын, субморф - морфтың бөлеклери екенин, бирақ олардың тийкарғы өзгешеликлерин еле үйрениў зәрүрлигин көрсетеди.

Монографияда морфонология менен сингармонизм нызамы арасындағы байланысқа да айрықша итибар берилген. Онда сингармонизм морфонология менен тиккелей байланыслы екени, сингармонизм морфонологияның үш тараўына да қатнаслы екени көрсетилген. Бириншиден, сингармонизм морфемалардың фонологиялық сыпатын белгилейди, яғный қандай фонемалардан басланатуғын морфемалар бир-бири менен дизбеклесетуғынын анықлайды. Екиншиден, аффикслердиң фонемалары сингармониялық тиллерде түбир сөздиң фонологиялық сыпатына ғәрезли болады. Үшиншиден, сингармонизм нызамы улыўма сөздиң (сөз форманың) фонологиялық сыпатын белгилейди.

Усылай етип, улыўма хәм рус тил билиминде морфонология тараўы бойынша бир қатар изертлеў жұмыслары жүргизилди, монографиялық мий-

нетлер жазылды. Усыған қарамастан эле рус тил билиминде де морфонологияның бирлиги, изертлеу объектлери ҳаққында ҳәр қыйлы көз-қараслар, пикирлер бар.

1980-жылы жарық көрген рус тилиниң грамматикасында морфонологияның изертлеу объектине тек тарийхый сеслик алмасыўлар, тийкарлардың қысқарыўы ҳәм үлкейиўи киргизилген. Морфонема морфонологияның бирлиги деп қаралмайды.

Морфонологиялық кубылыслар дүнья тиллеринде бирдей емес. Түркий тиллер, соның ишинде қарақалпақ тили де типологиялық жақтан агглютинатив тиллер топарына киретуғынлығы белгили. Агглютинатив тиллерде флектив тиллерге салыстырғанда фонемалардың алмасыўы өзине тән өзгешеликлерге ийе. Еки түрли типтеги тиллерде морфонологиялық кубылыслардың пайда болыў жоллары, тәбияты, муғдары арасында айырмашылықлар бар. Флектив тиллерде агглютинатив тиллерге салыстырғанда морфонологиялық кубылыслар көбирек ушырасады. Бирақ буннан түркий тиллер морфонологиясын изертлеудин зәрүрлиги жоқ деген жуўмақ келип шықпайды. Бул салыстырмалы айтылған пикир. Изертлеу объектлериниң көлеми илимниң актуальлығына айрықша тәсир етпейди. Оның үстине морфонология аралық тараў болғанлықтан, ол тил билиминиң барлық тараўлары менен байланысly.

Тюркологияда морфонологияға арналған дәслепки мийнет И.П.Павлов тәрeпинен чуваш тилиниң материаллары тийкарында жазылды. Автордың көрсетиўинше, морфонологияда төмендеги мәселелер үйрениледи: а) морфемалардың (түбир ҳәм аффикс) фонематикалық структурасы; б) сөзлерге морфемалардың жалғаныў қағыйдалары (фонемалар алмасыўы, интерфонема, морфтың үлкейиўи, дәретиўши тийкардың қысқарыўы). Ол усы тийкарда чуваш тилиндеги түбир ҳәм аффикс морфемалардың фонематикалық структурасын, фонемалардың алмасыўын, морфтың үлкейиўин ҳәм қысқарыўын карастырған. Морфонеманы морфонологияның тийкарғы бирлиги деп

есаплайды. Фонемалардың алмасыўын фонетикалық хәм тарийхый түрлерге ажыратпаған.

Э.Р.Тенишев сары уйғыр хәм салар тиллери бойынша жазған грамматикаларында морфонологияға айрықша дыққат аўдарып, оны тил билиимниң айрықша бир тараўы сыпатында қараған (ол морфонология емес, ал фономорфология атамасын қолланған). Оның пикиринше, фономорфология фонетикалық хәм фонологиялық қураллардың морфологиялық қубылысларды пайда етиўи. Морфонологияның изертлеў объектине даўыссыз хәм даўыссыз фонемалардың үнлеслиги, ассимиляция хәм сеслердиң алмасыўы киреди. Автор сеслердиң алмасыўын позициялық хәм тарийхый түрлерге бөлмейди.

Рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонология термини менен қатар фономорфология термини қолланылады. Айырым мийнетлерде олар синоним ретинде қолланылса, ал айырым мийнетлерде бир-биринен ажыратылған.

Н.А.Баскаков өз мийнетлеринде морфонологияны фономорфологиядан ажыратады. Фонемалар биригиўи хәм оларға сәйкес келиўши сеслердиң пайда болыў нызамлары менен белгиленетуғын морфемадағы фонемалар саны хәм олардың байланысын изертлейтуғын тараў морфонология ,,-дейди. Фономорфология - морфемалардың хәм бир морфема қурамындағы морфлардың дүзилисиндеги фонологиялық айырмашылықларды хәм олардың функциональ мақсетте қолланылыўын изертлейтуғын фонология менен морфология арасындағы тараў,-дейди. Н.А.Баскаков биринши буўын фонеманың пүтин сөзге тәсирин хәм сөздиң дүзилиўин тәмийинлениўин морфонема түсиниги менен байланыстырады. Солай етип, ол морфонология бойынша арнаўлы мийнет жазбағаны менен түркий тиллердиң фонетика хәм морфологияға арналған мийнетлеринде оған улыўма көлемде тоқтап өтеди хәм бул тараўдың еле изертленбей атырғанын айрықша ескертеди.

Хәзирги ўақытта Н.А.Баскаковтың мийнетинде қолланылған морфонема түсинигине сингарема ямаса буўын-фонема түсиниги сәйкес келеди. Бир

буўынның курылысындағы даўыслы хәм даўыссызлар бир-бири менен үнлесип, олар бир фонема сыпатында көринеди.

1980-жылы В.И.Золхоевтың агглютинатив тиллер морфонологиясы бойынша монографиясы жарық көрди. Монографияда бурят, монгол, қалмақ, якут хәм тува тиллериниң мысалында сөз хәм морфемалар шегарасындағы фонемалардың хызмети изертленип, фонемалар системасына хәм морфеманың фонемалық структурасына сыпатлама берилген. Сондай-ақ морфема ишинде хәм шегераларында фонемалардың дизбеклесиў нормасы үйренилген. Автордың пикиринше, сөзлердиң фонологиясы а) даўыслы фонемалардың биринши хәм соңғы буўынлардағы хызметин, яғный даўыслылар үнлеслигин; б) даўыссызлардың сөзлер шегарасындағы позициялық қолланылыў өзгешелигин изертлейди. Морфемалар фонологиясы а) морфемалардың фонемалық структурасын; б) даўыссыз фонемалардың морфемалар ишинде хәм шегарасында дизбеклесип жумсалыўын; в) фонемалар алмасыўын үйрениўди өз ишине қамтыйды. Сөз морфемалардан дүзилетуғын болғанлықтан ол морфемалар фонологиясын өз ишине қамтыйды, яғный морфонология сөз фонологиясының бөлеги болып есапланады.

Башқурт тилиниң грамматикасында морфонология грамматиканың айрықша бир тараўы сыпатында қарастырылған. Оның изертлеў предметине тийкар хәм аффикслердиң агглютинатциясында, тийкардың қосылыўында хәм тәкирарланыўында ушырасатуғын фонетикалық өзгерислер киргизилген. Сондай-ақ сеслердиң алмасыўы морфонологияның изертлеў объекти сыпатында үйренилген.

М.З.Закиевтиң мақаласында морфонологияның рус хәм түркий тиллерде изертлениў жағдайы сөз етиледі. Еки типтеги тиллерде морфонологиялық кубылыслардың тәбияты салыстырылып, түркий тиллердеги тарийхий сеслик алмасыўлар да, фонетикалық сеслик алмасыўлар да морфонологияның изертлеў предметине киреди,-дейди. Илимпаз флектив тиллердеги түбир морфемаларда фонемалар қатаң, стандарт қурамға ийе болмайды, сонлықтан

ол тиллерде морфонология тек тарийхий сеслик алмасыўлар менен шекленсе болады. Ал түркий тиллер морфонологиясын тек тарийхий сеслик алмасыўлар менен белгилеў оның шегарасын тарылтады, -деген пикир айтады. Ҳақыйқатында флектив тиллерде морфемалар бириккенде түрли өзгерислер ушырасады. Бул олардың тәбиятына тән өзгешелик болып есапланады. Бирак соған қарай, яғный морфонологияның изертлеў объектін көлемге қарай шеклеў шынлыққа сәйкес келмейди. Ал оның түркий тиллерде позициялық сеслик алмасыўлар фонетикада артикуляциялық өзгешелиги бойынша, ал морфонологияда олар морфемалар курамында қолланылыўы бойынша үйренилиўи керек, -деген пикирине қосылыўға болады. Автор морфемада алмасатуғын фонемаларды морфонема сыпатында қарайды. Биз оның бул пикирине қосыламыз.

Татар тилиндеги тийкардың қысқарыўын морфонологиялық кубылыс сыпатында үйренген Д.А.Салихованың мақаласы басылып шықты. Онда сөз шақаплары бойынша тийкарға аффикслер жалғанғанда тийкардың қысқарыўы хәм оның себеби қарастырылған.

1984-жылы Ф.Джалиловтың азербайжан тили морфонологиясы бойынша очерки жәрияланды. Онда азербайжан тилинің материаллары тийкарында сеслердің алмасыўы, тийкардың қысқарыўы ямаса керисинше арттырылыўы, элизия, гаплогия кубылыслары морфонологияның изертлеў объекти сыпатында үйренілген. Автор сеслик алмасыўларды фонетикалық хәм тарийхий сеслик алмасыўлар деп бөлмейди. Бир морфема курылысындағы алмасатуғын сеслерди морфонема деп атайды. Бул мийнет морфонология бойынша дәстүрий түсиниклерге тийкарланып жазылған. Очерк авторы усы мийнети тийкарында 1989-жылы докторлық диссертация жақлады.

1984-жылы жарық көрген түркий тиллердің салыстырмалы-тарийхий грамматикасында морфонология (грамматикада «фонеморфология» терминин қолланылған) мәселелери өз алдына қарастырылып, оның изертлеў объ-

ектине сөз хәм буўынлардың структурасы, сөзлерде сингармонизм ызыамларының көринислери киргизилген.

1986-жылы инглиз хәм рус тиллери салыстырмалы морфонологиясына арналған Р.Непесованың монографиясы басылып шықты.

Қазақ тил билиминде морфонология мәселелери бойынша шуғылланыўшы А.Айғабылов болып есапланады. Оның қазақ тили морфонологиясы бойынша қолланбалары, монографиясы басылып шықты. 1997-жылы докторлық диссертация жақлады. Оның пикиринше, морфонологиялық қубылыслар менен фонетикалық қубылысларды бир-биринен ажырататуғын өлшемлер болыўы керек. «Фонетикалық ызыамлар негизинен қай тилде болсын сөйлеўши миллеттиң артикуляциялық мүмкиншиликлерине байланыслы қәлиплеседи де, басқаша аўытқыў болмайды. Ал морфонологиялық қубылыслар артикуляциялық шекке, мүмкиншиликке тийкарланбаған, тек сөйлеў процесинде пайда болған өзгерислердиң әсте-әсте тиллик дәстүрге айланыўынан барып қәлиплескен өзгерислер», - дейди. Усыған байланыслы ол тек тарийхый сеслик алмасыўларды морфонологияға киргизеди. Бирақ оның мийнетлеринде талқыланған мысаллардың көпшилиги фонетикалық ызыамлар тийкарында пайда болған өзгерислерден ибарат. Хәқыйқатында да, фонетикалық қубылыслар менен морфонологиялық қубылысларды бир-биринен ажыратып, олар арасына шегара белгилеў хәққындағы автордың пикири дыққатқа ылайық. Бирақ бүгинги күнге шекем бундай анық шегаралар исленбеди. А.Айғабылов морфонеманы морфонологияның тийкарғы бирлиги деп есаплайды. Сеслердиң алмасыўынан басқа даўыссыз сеслердиң дизбегин, диссимиляция, метатеза, инфикс, геминат даўыссызларды морфонологияның изертлеў предмети ретинде қарап, оларды хәр тәреплеме түсиндириўге хәрекет еткен.

Қырғыз тил билиминде Т.Садықовтың морфонология бойынша монографиясы жарық көрди хәм бул мәселе бойынша докторлық диссертация жақлады. Автордың дурыс көрсеткениндей, түркий тиллер морфонологиясы

хәзир өзиниң қәлиплесиў басқышында тур. Бирақ оның айтыўынша, морфологияның көплеген мәселелери бойынша хәр қыйлы пикирлер, көз-қараслар бар. Морфологияның бас мақсети морфема вариантларының инвариантын белгилеў. Оның тийкарғы изертлеў объекти морфеманың дәслепки формасы болып еслапланады.

Өзбек тили морфологиясы бойынша А.Нурмановтың, А.Абдуазизовтың монографиясы жарық көрди. А.Нурмановтың мийнетинде морфология тараўының изертлениў объекти, морфонема түсиниги, оппозиция дүзиўши сеслердиң бир-бири менен алмасыўы, олардың себеплери үйренилген. А.Абдуазизов морфемалардың биригиўинен сөз хәм сол сөз структурасындағы морфеманың фонологиялық тәрәпи, ондағы комбинаторлық сеслик өзгерислер хәм фонемалар алмасыўы морфологияның тийкарғы ўазыйпасы болып есапланады. морфемадағы фонемалар алмасыўы ямаса өзгериўи сөз дизбегиниң орнына «морфонема» атамасын қолланыў қолайлы экени көп илимий изертлеў жумысларында көзге тасланады. Морфонема фонемадан жоқары болған формал түсиник -деп жазады. Монографияда түбир хәм аффикс морфемалардың фонологиялық структурасы, морфологиялық альтернациялар қарастырылған.

М.Джусупов өзиниң мийнетинде сеслердиң алмасыўына тоқтап, позициялық сеслик алмасыўлар (фонологиялық) менен позициялық емес сеслик алмасыўларды (морфологиялық) бир-биринен ажыратады. Оның пикиринше, позициялық сеслик алмасыўлар өзлериниң өзгешеликке ийе болмаўы арқалы хәм позиция менен анықланады, ал позициялық емес сеслик алмасыўлар айырмашылыққа ийе хәм позиция менен анықланбайды.

Қарақалпақ тил билиминде морфология еле арнаўлы изертлеўдиң объекти болған жоқ. Бирақ басқа тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тил билиминде де фонетикаға, морфологияға арналған бир қатар мийнетлерде бүгинги күн көз-қарасынан морфология тараўының изертлеў объектине киретуғын көп ғана мәселелер үйренилген Солай етип, тил билиминиң ең жас тараўла-

рының бири болған морфонология бойынша улыўма хэм рус тил билиминдеги хэм тюркологиядағы ең тийкарғы илимий - изертлеў жумыслары усылардан ибарат. Шолыў жасап өткен әдебиятлардан мәлим болғанындай, еле рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонология мәселелери терең хэм хәр тәреплеме изертлениўи зәрүр.

Әдебиятлар:

1. Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. –Тошкент: Ўқитувчи. 1994. Б.41.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.І. – М.: АН СССР. 1963. С.83.
3. Trubetzkoу N.S. Sur La «Morphonologie» – Traveaux due Cercele Linguistique de Prague, vo1. 1,1929; Gedanken über Morphonologie - TCLP, Vol. IV, 1931; Некоторые соображения относительно морфонологии. – В кн: Пражский лингвистический кружок. –М.: АН СССР. 1967. С.115-119.
4. Ulaszyn H. Laut, Phonema, Morphonema. – Траеаух due Cercele linguistique de prague, 1931, т.4.С.58.
5. Реформатский А.А. Проблема фонемы в американской лингвистике. В кн: –Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970. С. 204-248.
6. Ахманова О.С. Фонология, морфонология, морфология. –М.: МГУ. 1966. С. 52.
7. Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. –М.: Наука. 1973.
8. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. –М.: Наука. 1980.
9. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. –М.: Наука. 1983.
10. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. – В кн: Чувашский язык, литература и фольклор. Вып.4. ЧНИИ. 1974. С.3-44. Продолжение статьи в кн: Чувашский язык и литература. – Труды ЧНИИ. вып.53. 1975. С.3-18.¹ Павлов И.П. Көрсетилген биринши мақаласы. Б.4-5.
11. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. –М.: Наука. 1976. Раздель: Фономорфологические особенности. С.39-46.
12. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М.: Наука. 1979, С.17.
13. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука. 1989. С.17.
14. Золхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. – Новосибирск: Наука. 1980.

15. Закиев М.З. О тюркской морфонологии. –// Ж. Советская тюркология. 1984. №1. С.35-43.
16. Салихова Д.А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Ж. – Советская тюркология. 1986. №5. С.56-60.
17. Джалилов Ф. Очерки по морфонологии азербайджанского языка. –Баку: АзГУ. 1984.
18. Джалилов Ф. Морфология азербайджанского языка. Автореф. дисс.... докт. фил. наук. –Баку: 1989.
19. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука. 1984. С.422-454.
20. Непесова Р. Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. –Ашхабад: Ылым. 1986.
21. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы. –Алматы: Қаз МУ. 1988. Қазақ тіліндегі морфонологиялық кубылыстар. –Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1995.
22. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995.
23. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Автореф. дисс.... докт. фил. наук. –Алматы. 1997.
24. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. –Бишкек: Илим. 1992.
25. Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. Автореф. дисс.... докт. фил. наук. –Алматы. 1995.
26. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Ташкент: Ўқитувчи. 1990.
27. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Ташкент: Ўқитувчи. 1992.

Лекция: Қарақалпақ тилинде морфемалардың фонологиялық дүзисі (2саат)

Морфема түсиниги менен атамасын илимге киргизген И.А.Бодуэн де Куртенэ болып есапланады. Ол бул түсиник хэм атаманы түбир менен қосымтаны бир бирликке жәмлестириў ушын қолланды.

Көпшилик лингвистикалық әдебиятларда морфема атамасы морф атамасының орнында да қолланылып киятыр. Хәқыйқатында сөздің ең киши мәнили бөлеклери - булар морфлар. Морф - морфеманың сөйлеўдеги бир көриниси. Морфлар хәр түрли вариантларға, сөздің курамында қолланылғанда хәр қыйлы сеслик өзгерислерге ийе болады. Мәселен, атлық жасаўшы аффикс =ма//=ме, =ба//=бе, =па//=пе алты түрли көриниске ийе. Олар морфемика илиминде морфтың реңклери деп аталады. Морфлар формасы хэм курылысы жағынан да өзгерислерге ушыраўы мүмкин. Мәселен, **ек** түбир фейил морфемасына даўыссыз сестен басланған қосымта қосылса, түбирдеги үнсиз к даўыссыз үнли г даўыссыз менен алмасады: **ек - егин**. Аффикс морфемаларда да бундай сеслик өзгерислер ушырасады: **дослық - дослығы, баслық - баслығы** хэм т.б. Булар морфтың вариантлары деп аталады. Морфема - усы морфтың реңклери менен морфтың вариантларының улыўма атамасы.

Морфема - фонемадан жоқары туратуғын семантикалық-морфологиялық бирлик. Ол пайда болған ўақтынан баслап бирден қолланылып кете берген жоқ. Сөзди тилдің ең тийкарғы бирлиги деп қараў морфеманың тил системасындағы орнын ашып бериўге кери тәсирин тийгизди. Тек XX әсирдің 40-жылларынан баслап тилге семантикалық-структуралық көз-қарастан қараў себепли морфемиканың тил билиминиң айрықша бир тараўы екенлиги айтылып, оның бирлиги болған морфеманың тәбиятын ашыўға итибар күшейди.

Хәзирги ўақытта тилди системалық, семантикалық көз-қарастан изертлеу ўазыйпасы тур.

Сөзлердиң қурылысындағы барлық морфемалар бирдей хызмет атқармайды. Олардың биразлары лексикалық мәни аңлатса, екіншилери тек грамматикалық мәни аңлатады. Усы өзгешелигине қарай морфемалар түбир морфемалар хәм аффикс морфемалар болып екиге бөлинеди.

Түркий тиллерде түбир морфемалардың дүзилиси хәм фонемалық қурамының эволюциясы ҳаққында еки түрли пикир бар. Биринши пикирдиң тәрәпдарлары В.В.Радлов, Н.А.Батманов, В.Л.Котвич, Ж.Дени, Н.А.Баскаков хәм т.б. пикиринше, ең дәслепки түбир морфемалардың дүзилиси даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз буўыннан ибарат болып, оннан (даўыссыз) +даўыслы+даўыссыз~даўыссыз+даўыслы+ (даўыссыз)~ (даўыссыз)+ даўыслы+ (даўыссыз) буўын түриндеги морфемалар келип шыққан. Ал екінши пикирдиң тәрәпдарлары А.Н.Кононов, А.М.Щербак, Э.В.Севортян, А.А.Зайончковский, Б.М.Юнусалиев хәм т.б. пикирлеринше, ең дәслеп түбир морфемалар даўыс-лыдан ибарат ашық буўын болып, соң оннан даўыссыз+даўыслы~даўыслы+даўыссыз~даўыссыз+даўыслы+даўыссыз қурылысына ийе морфемалар пайда болған.

Әлбетте, түркий тиллердеги түбир морфемалардың буўын қурылысы хәм оның фонемалық қурамы ҳаққында үзил-кесил пикир айтыў қыйын. Бирақ соңғы дәўирлерде жазылып атырған мийнетлердиң көпшилигинде дәслепки пикирди алға сүрген. Бул пикирдиң белгили тәрәпдары хәм өз мийнетлеринде түркий тиллерде түбир морфеманың даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз фонемадан ибарат қамаў буўыннан келип шыққанын дәлиллеўге хәрәкет еткен Н.А.Баскаков болып есапланады. Ол «Древнетюркский словарь» дан 709 түбир морфеманы келтирип, олардың фонетикалық дүзилиси төмендегише екенин көрсетеди

СГС - 540 - 76,3%

(С) ГС - 107 - 15,1%

СГСС - 25 - 3,6%
(С) ГСС - 14 - 2,0%
СГ (С) - 18 - 2,5%
(С) Г (С) - 5 - 0,5%

709 – 100%

Қазақ тил билиминде Ә.К.Хасенова қазақ тилинде қарым-қатнас жасауда көбірек қолланылатуғын 230 түбір морфеманы алып, олар фонетикалық дүзилісі бойынша төмендегіше екенін көрсетеді

СГС - 179 - 78,1%
(С) ГС - 39 - 17%
СГСС - 4 - 1,6%
(С) ГСС - 3 - 1,3%
СГ (С) - 4 - 1,6%
(С) Г (С) - 1 - 0,4%

230 – 100%

Өзбек тил билиминде де түбір морфемалардың фонетикалық дүзилісін анықлау бойынша статистикалық изертлеулер жүргізілген. Онда дауыссыз+дауыссыз құрылысына ийе түбір морфема 49%, ал дауыссыз+дауыссыз+дауыссыз құрылысына ийе морфема 40% ке шамалас екені анықланған. Бул хаққында А.А.Абдуазизов: «Бул есап өзбек тилиндегі сөзлерде кейін дауыссыз+дауыссыз бууынның көбейгенин көрсетеді. Дауыссыз+дауыссыз бууын дүнья тиллерінде әдеуір көп тарқалған улыма бууын түрі есапланады. Себеби бул бууынның айтылыуы әдеуір аңсат, дауыссыздың артикуляциясы менен дауыссыз қосып айтылады» - деп жазады.

Бирақ айырым тил фактлери бул пикирге қарама-қарсы да келеді. Мәселен, түркий тиллердегі **көз, жай, жаз** хәм т.б. сөзлердің дәслепки түбири **кө, жа** болды деген шамалаулар оның айқын мысалы болады. Сонлықтан түбір

морфемалардың бууын қурылысын хәм оның фонемалық қурамын еле де хәр тәрәплеме изертлеу зәрүр.

Қарақалпақ тилинде бир дауыслы фонемадан ибарат түбир морфемалар таңлақларда ушырасады. Атап айтқанда а, ә, о фонемалары таңлақ түбир морфема хызметинде жумсалады. Мәселен, А, сиз бе кеше келип кеткен (Ш.Сейтов). О,-деди Атажанов мениң сорағаныма таң қалған сыяқлы түс билдирип,...(К.Султанов)

Хәзирги қарақалпақ тилинде дауыссыз+дауыслы фонемадан туратуғын ашық бууынлы түбир морфемалар да шекеленген. Тек ғана **мә, же, де** сыяқлы айырым фейил түбир морфемалар ушырасады. Еки фонемадан ибарат дауыс-лы+дауыссыз түриндеги туйық бууыннан туратуғын түбир морфемалар көп. Олар атауыш сөзлерде де, фейил сөзлерде де өнимли ушырасады: ат, ол, ақ, ал, ар, ул хәм т.б.

Үш фонемадан ибарат дауыслы+дауыссыз+дауыссыз түриндеги туйық бууыннан ибарат түбир морфемалар қарақалпақ тилинде сийреклеу ушырасады. Бундай түбир морфеманың соңындағы қабатласқан дауыссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз болып келеди: ийт, айт, ант, өрт хәм т.б. «Қарақалпақ тилинде үст, аст усаған түбир сөзлердиң ақырында еки үнсиз дауыссыз сеслер қатара келеди. Бирақ ол сөзлер мудама үсти, асты түринде қосымта қосылған халда жумсалады.»

Үш фонемадан ибарат дауыссыз+дауыслы+дауыссыз түриндеги қамау бууыннан ибарат түбир морфемалар қарақалпақ тилинде көп хәм олар өнимли жумсалады: **нан, қан, гүл, сен** хәм т.б. Бул жағдай түркий тиллерде дәслепки түбир сөзлер үш фонемалы қамау бууын түринде болған деген шамалаудың шынлыққа сәйкеслигинен болса керек. Ал төрт фонемадан ибарат дауыссыз+дауыслы+дауыссыз+дауыссыз түриндеги қамау бууыннан туратуғын түбир морфемалар сийреклеу ушырасады. Олардың қурылысындағы қабатласқан еки дауыссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз дауыссыз болады. Мәселен, қант, мәрт, төрт, тарт, шәрт хәм т.б. Мысаллардан көринип

турғанындай бундай түбір морфемалардың ақыры тийкарынан **т** үнсіз даўиссызына тамамланған. Соның менен төрт фонемалы қамаў буўыннан ибарат еликлеўиш түбір морфемалар да бар. Олар **п** фонемасына тамамланды. **Жалп** (ете қалды), **шорп** (еттирип сўйди), **гүрп** (ете қалды) хәм т.б. Қарақалпақ тилине араб-парсы тиллеринен өзлестирилген төрт фонемалы даўиссыз+ даўислы +даўиссыз+даўиссыз түриндеги түбір морфемалардағы қатнасқан даўиссыздың ақырғысы түсип қалады. Мысалы, дос (т), қас (т), рас (т) хәм т.б. Бул сөзлер тек сепленгенде, тартымланғанда **т** фонемасының аффикс морфема қурамында пайда болыўын көреміз: достым, қастың, достыма хәм т.б. Бирақ **рас** сөзи тартымланғанда **т** фонемасы пайда болмайды. Бизиңше бул **рас** сөзиниң алдына протезалық даўислының қосылыўына байланыслы болса керек. Протезалық даўислы қосылғаны ушын оның қурылысындағы буўынлар санында өзгерис болады. Енди ол тартымланғанда басқа өзгеристи талап етпейди.

Қарақалпақ тилинде түбір морфемалардың булардан басқа да түрлери бар. Олар тилдиң тарийхый раўажланыў даўамында ишки хәм сыртқы себеплер нәтийжесинде пайда болған. Бириншиден, олар ишки себеплер нәтийжесинде түбір морфемаларға аффикс морфемалардың тығыз биригип ажыралмайтуғын түбір бир морфемаға айланыўынан келип шыққан. Бул кубылыс тил билиминде екинши хәм биринши дәрежели түбір түсиниклерин пайда еткен. Мәселен, қаўын, пышқы, жамғыр, шөмиш хәм т.б. сөзлер бурын еки морфемалы болған. Биз оны этимологиялық таллаў арқалы толық анықлаўымызға болады. Бул сөзлердеги ын, қы, ғыр, иш бөлелкери хәзирги қарақалпақ тилинде аффикс морфема хызметинде жумсалады. Мәселен, жаўын, қысқы, алғыр, өтиниш хәм т.б. сөзлерде олар аффикс морфема хызметин атқарып тур. Екиншиден, сыртқы себеплер нәтийжесинде араб-парсы, рус тили хәм ол арқалы басқа тиллерден сөзлердиң өзлестирилиўи нәтийжесинде түбір морфемалардың фонологиялық дүзилесинде өзгерислер жүзеге келеди. Мәселен, парта, қәлем, республика, мийман, мәденият хәм т.б.

Әдебиятлар:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент. Ўқитувчи. Б.84-85.
2. Ризаев С.А. Бўғин структурасини ўрганиш тажрибасидан. –Ташкент: Фан. 1975. Б.7.
3. Хасенова А.К. Производные глагольные основы казахского языка. –Алма-Ата: АН Каз ССР. 1959. С.17.

Лекция: Қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар (2саат)

Қарақалпақ тилиндеги түбир морфемалардың фонемалық дүзилісін үйренгенде олардағы геминат даўыссызлардың қолланылығын айрықша изертлеу талап етіледі.

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар айрықша қызығышылықты пайда етеді. Н.К.Дмитриев геминат даўыссызлардың түркий тиллер фонетикасы үшін тән емеслігін, бірақ илгерили хәм кейинли тәсир нәтийжесинде сөзлердің түбирлери менен аффикслери шегарасында олардың жийи ушырасатуғынын айтады хәм дәлилли мысаллар келтиреді. Илимпаз геминат даўыссызлар түркий тиллер фонетикасы үшін тән емес дегенде, олардың ески түркий жазба естеликлери тилинде ушыраспайтуғынын, түркий тиллерде дәслеп түбир морфемалар бир буўынлы болғанын есапқа алған болса керек. Хәқыйқатында, ески түркий жазба естеликлердің тилинде геминат даўыссызлар қолланылмаған. Сонлықтан геминация қубылысы соң пайда болған деп шамалауға болады. Бірақ олар тек түбир хәм аффикслер шегарасында емес, ал түбир морфемалардың ишіндеги буўынлар шегарасында да ушырасады: **ғарры, мүддет, ашшы, қатты, душшы** хәм т.б. А.Дәўлетов: «Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишінде геминатлардың да морфемалар шегарасында ушырасыуын айрықша түсіндирип отырыудың кереги жоқ. Себеби көп морфемалы дөрэнди сөзлерде алдыңғы морфеманың соңғы сеси хәм соңғы морфеманың алдыңғы сесиниң даўыссыз болып келиуи арқалы олар қоңсылас болып келип, даўыссызлар қабатласлығын пайда етеді. Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишінде геминатлардың да морфемалар шегарасында емес, ал бир морфеманың қурамында ушырасыуын дәлиллеу қыйын хәм бул айрықша изертлеуді талап етеді,» -деп жазады. Дурыс, геминат даўыссызлардың пайда болыуын тек фонетикалық ямаса тек морфологиялық нызамлар менен түсіндириу мүмкин емес. Геминация - тилдің морфологиялық қурылысының тарийхый раўажла-

ныұы даұамында пайда болған морфонологиялық кубылыс. Сонлықтан олар хәзирги түркий тиллерде биргеликли халда ушыраспайды. Бул жерде А.Айғабыловтың морфонологиялық кубылысларды тарийхый раұажланыұы даұамында сөйлеұ барысындағы өзгерислердин әсте-әсте тиллик дәстүрге айланыұынан барып қәлиплескен өзгерислер сыпатында баҳаланыұына толық қосылыұға болады.

А.Дәўлетов өз мийнетинде геминат даўыссызлардың түркий тиллерде хәр қыйлы болып ушырасатуғынын көрсетеди.

Н.К.Дмитриев геминат даўыссызлардың түркий тиллер ишинде азербайжан, түркмен тиллеринде көбирек ушырасатуғынына дәлилли мысаллар келтирген. Қарақалпақ тили геминат даўыссызлардың саны бойынша басқа түркий тиллерге салыстырғанда орташа дәрежеде турады. Геминат даўыссызлардың пайда болыұ себеплерин түсиндириұ бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы. Н.К.Дмитриев олардың пайда болыұын илгерили хәм кейинли тәсирге байланыстырады. Хәқыйқатында түбир хәм аффикс морфемалар шегарасындағы геминат даўыссызлар илгерили хәм кейинли тәсирге байланыслы келип шығады. Мәселен, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде **басшы, қосшы, дузшы, санлық, ашса** хәм т.б сөзлер жанлы сөйлеұ тилинде илгерили хәм кейинли тәсир нәтийжесинде **башшы, қошшы, душшы, саллық, ашша** болып, геминат даўыссызларды пайда етеди. Ал хәзирги тилде түбир морфема сыпатында есапланатуғын **ғарры, ашшы, душшы, уллы** хәм т.б. сөзлердин қурылысындағы геминат даўыссызлар қалай пайда болған?

А.Ғуламовтың пикиринше, геминат даўыссызлар дәслепп экспрессияны билдириұ ушын пайда болған, соң олар бул мәнилерден айырылып, басқа әпиұайы сөзге айланған. Ал А.Мартине хәм А.М.Щербактың пикиринше, бул кубылыс даўыссызлардың интервокаль жағдайда турақлылығын сақлаұ ушын қосымша курал болып, ол арқалы сөзди айтыұдың интенсивлиги де артқан.Демек, олардың пикиринше, геминат даўыссыздың пайда болыұы

даўиссыздың интервокаль жағдайына байланысly, ал геминантлардың экспрессивлик тәрепи соның жуўмағы болып есапланады. Өзбек тилинің хорезм говору бойынша изертлеў жүргизген Ф.Абдуллаев өз мийнетинде түркий тиллерде геминат даўиссызлардың пайда болыўының себеплерин анықлаўға хәрекет еткен. Оның пикиринше, өзбек тилинің раўажланыўының белгили бир дәўирлеринде сөздің биринши ашық буўынын беккемлеў тенденциясы пайда болған. Мәселен, ачығ «горький» сөзиндеги ақырғы даўиссыз бир қатар түркий тиллерде, соның ишинде өзбек тилинің хорезм говорында қысық даўислыдан соң түсип қалған. Сөздеги еки буўын да ашық болған. Биринши буўын мәнини алып жүриўши болғанлықтан, оны беккемлеў талабы, түбирдің вокализмин сақлаў зәрүрлиги келип шыққан. Биз де бул пикирге толық қосыламыз. Түркий тиллерде буўын тийкарғы хызмет атқаратуғын фонетикалық категория. Түркий тиллердің тарийхий раўажланыўы барысында буўынлардың қурылысында хәр қыйлы фонетикалық өзгерислер болғаны анық. Оның үстине, геминация қубылысы менен бирге элизия қубылысы да усындай буўынға байланысly пайда болатуғын қубылыс. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги **мурын+ы = мурны, қарын+ы= қарны, кеўил+и = кеўли** хәм т.б. сөзлердеги екинши буўындағы **ы** даўислысының түсип қалыўы ашық буўынлардың қатар жумсалмай, олардың бириниң қамаў буўынға айланыў зәрүрлигинен пайда болғанын көремиз. Сондай-ақ инфикслердің пайда болыўы да усындай себепке байланысly келип шыққан. Мәселен, **усында** алмасығының сеплениўиндеги **н** фонемасының пайда болыўы да ашық буўынға байланысly келип шыққан.

Геминация хәм элизия қубылыслары арасындағы тағы бир улыўмалық белги - олардың көпшилик жағдайда қысық даўислылардың алдында ушырасыўы. Мәселен, ғарры хәм ашшы, мурны хәм кеўли т.б.

Солай етип, геминат даўиссызлардың пайда болыўының ең тийкарғы себеплериниң бири ашық буўынға байланысly болып есапланады. Соның менен бирге қарақалпақ тилинде геминат даўиссызлар араб-парсы тиллери-

нен өзлестирілген сөзлердің қурылысында ушырасады. Мәселен, мухаббат, Аббаз, Мухаммед, хәмме, ғәззел, ғәррем хәм т.б. Сондай-ақ хәр қыйлы стильлик мақсетлерге байланысly да геминат даўыссызлардың пайда болыўы ушырасады. Мәселен, көп санлы қарақалпақ аўызеки халық дәретпелериниң тилинде, аўызеки сөйлеў тилинде **тоғыз** санлығы **тоққуз**, **отыз** санлығы **оттуз**, **сегиз** санлығы **секкиз**//=**сәккиз**, **елиў** санлығы **елли** түринде қолланылады.

Қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар сөз шақапларында түрлише ушырасады. Бул жағдай геминацияның морфологиялық кубылыс екенин тастыйықлайды. Бақлаўлар жүргизип қарағанымызда, геминат даўыссызлар көбирек атлықларда ушырасады: бб - мухаббат, Аббаз, Шаббаз; кк - шөккиш, хәкке, мәкке; ққ - шаққы, лаққы; лл - Абдулла, Таллық, сәлле, алла; мм - Мухаммед, гөмме; нн - анна, жаннық (диалект); рр - гүррин, хәрре; зз - иззет; жж - тәжжал; сс - қысса, қассап; дд - сәдде, үддет; пп - топпы, шаппат хәм т.б. Келбетликлерде: шш - ашшы, гешше, душшы; тт - қатты; сс - ыссы; лл - уллы, жыллы; пп - аппақ; зз - гөззал; ққ - шаққан. Санлықларда: кк - секкиз, секкиз; ққ - тоққуз; тт - йетти, етти; лл - елли хәм т.б. Алмасықларда: лл - гүллән, гүлли; мм - хәмме. Рәўишлерде: рр - дәрриў; шш - қашшан; нн - тосыннан; тт - тосаттан, әпсәтте, мәттал хәм т.б. Таңлақларда: сс - мәссаған хәм т.б.

Әдебиятлар:

- 1.АбдуллаевФ. Фонетика хорезмских говоров. –Ташкент: Фан. 1967. С.124-135.
- 2.Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. Рукопись докторской диссертации. –Ташкент: 1958. С.122.
- 3.Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. –М.: АН СССР. 1960. С.181; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Л.: Наука. 1970. С.181.
- 4.Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебебий тилиниң сеслик дүзилиси. – Нөкис: Билим. Б. 99.
- 5.Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995. Б.4.
6. Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. – ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С. 261-264.

Лекция: Қарақалпақ тилинде қабатласқан даўыссызлар(4саат)

Қабатласқан даўыссызлардың сөздің басында, ортасында хәм ақырында жумсалыўы жағынан бир қыйлы емес. Олар еки ямаса көп буўынлы сөзлерде буўынлар шегарасында ушырасады. Көпшилик илимпазлардың анықлаўынша, түркий тиллерде сөзлер дәслеп бир буўынлы болған. Ондай болса, қурамында даўыссыз фонемалар қабатласып келген хәзирги қарақалпақ тилиндеги көп буўынлы түбир морфемалар тилдің тарийхый раўажланыўы даўамында хәр қыйлы себеплерге байланыслы пайда болған. Ф.Абдуллаевтың пикиринше, түркий тиллердеги сөзлердің түбиринде қабатласқан даўыссызлардың болыўы биринши буўынды беккемлеўге хәм түбирдеги вокализмди сақлаўға байланыслы. Қарақалпақ тилинде сөзлердің ақырында қабатласқан даўыссызлардың жумсалыўы шекленген. Сөздің ақырында тийкарынан сонор даўыссызлар менен үнсиз даўыссызлар қабатласып келеди. Қурамында ақырғы позицияда қабатласқан еки үнли ямаса еки үнсиз даўыссызы бар айырым сөзлер қарақалпақ тилинде тек жазылғаны менен, олардың бири жанлы сөйлеў тилинде түсип қалдырылады. Мәселен, съез(д), поез(д), тах(т), дос(т) хәм т.б.

Үнли даўыссызлардың ишинде б фонемасы түбир морфемалардың басында хәм ортасында жумсалады. Ауслаут позицияда жумсалмайды. Қарақалпақ тилине рус тили хәм ол арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде ауслаут позицияда б хәриби жазылғаны менен ол п сесине айланып еситиледи: клуб-клуp, штаб-штап хәм т.б. Бул қарақалпақ тилинде б даўыссыз фонемасының сөздің ақырғы позициясында жумсалмаўы менен байланыслы. «Түркий тиллерде интервокаль жағдайда б даўыссызы жийи ушыраспайды, бул позицияда ол в, ў, даўыссызларына өтиўи байқалады. Б даўыссызы татар, қазақ, ноғай, қырғыз, қарақалпақ тиллеринде сақланады.» Б даўыссызының сөздің ақырында жумсалыўы ески түркий жазба естеликлериниң тилинде аз сандағы сөзлерде ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде б фонемасы түбир морфемалар курамында б, ж, з, л, р фонемалары менен қабатласып жумсалады. Бирақ олардың дизбегі тек араб-парсы тиллеринен өзлестирілген аз сандағы сөзлерде ушырасады. Мысалы, мухаббат, Аббаз, Әбжил, абзал, Қоблан, Ибрайым хәм т.б. Бунда б фонемасының р фонемасы менен қа-батласыуы гүман туудырады. Бул эксперименталь изертлеуди талап етеди.

- Г/ -Ғ фонемасы түбир морфемалардың үш позициясында да, ал аффикс морфемалардың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады.

Түркий тиллерде олардың пайда болыу хәм раўажланыу тарийхы хаққында хәр қыйлы пикирлер бар. Солай да көпшилик илимпазлар «... кишкене тиллик қ даўиссызын айтыу қыйын. Усы себепли түркий тиллердиң барлығында ол өзгериске ушыраған» -дейди. Соның ишинде ан-лаут позициядағы қ даўиссызы г, к, х даўиссызларына айланған. Сөз-диң абсолют басында г фонемасының ушырасыуы екинши дәрежели сы-патқа ийе болып, ол к даўиссызының үнлесиу процесине байланыслы болған. Хәзирги қарақалпақ тилинде г даўиссызы түбир морфемалардың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Ал ауслаут позицияда жумсалыуы шекленген. Тек бег сөзинде жазылғаны менен жанлы сөйлеу тилинде ол к даўиссызы менен алмасады. Ғ даўиссызы хәзирги қарақалпақ тилинде г даўиссызы сыяқлы түбир морфеманың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Оның ауслаут позицияда жумсалыуы шекленген. Егер оның ерте дәўирдеги тарийхына итибар берсек, ғ даўиссызы сөздиң басында улыўма жумсалмаған. Ол ушын үш позиция характерли болған: 1) қамау буўынның ақырында даўиссыздың алдында; 2) сөздиң ең соңында; 3) биринши хәм екинши буўындар шегарасында интервокаль жағдайда. Түркий тиллердиң раўажланыу барысында ғ даўиссызы көп өзгерислерге ушыраған. Жоқарыда көрсетилген позицияда хәзирги түркий тиллерде айырым сөзлерде сақланған, ал көпшилигинде басқа даўиссызлар менен алмасқан ямаса улыўма түсип қалған.

Морфемалар шегарасында кейинли тәсирге байланыслы түбир морфемалардағы к хәм қ даўыссызлары сәйкес г хәм ғ даўыссызлары менен алмасады: жүрек+и=жүреги, тарақ+ы=тарағы хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде г/ғ фонемасының г реңки түбир морфема курамында д хәм з фонемалары менен, ал ғ реңки д фонемасы менен аз сандағы сөзлерге қабатласып жумсалады: жегде, мегзе, бағдар, жағдай хәм т.б. Морфемалар шегарасында г реңки з хәм м, ғ реңки ж хәм м фонемалары менен қабатласады: Бегзада, Бегман, бағман, Тағжап хәм т.б.

Д фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалады. Айырым сөзлерде ауслаут позицияда жазылғаны менен сөйлеў тилинде т фонемасы менен алмасады: абад-абат, шад-шат хәм т.б. Ата түркий тилде д фонемасы сөздің басында қолланылмаған. Ол т фонемасының үнлесиўи нәтийжесинде пайда болған.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемаларда д фонемасы анлаут позицияда жумсалады. Аффикс морфемалардың д фонемасынан басланатуғын вариантлары ақыры даўыслы хәм үнли даўыссызларға тамамланған сөзлерге қосылады: алмада, қағаздан, тамда, жайдан хәм т.б.

Д фонемасы түбир морфемаларда тек д фонемасы менен қабатласып, геминат даўыссызды пайда етеди: мүддет. Аффикс морфемаларда оның басқа даўыссызлар менен қабатласыўы ушыраспайды. Бирақ Самарқанд сөзинде нд дизбеги жазыўда есапқа алынғаны менен жанлы сөйлеў тилинде д фонемасы түсип қалады ямаса т фонемасы менен алмасады: самарқанд-самарқан-самарқант. Сондай-ақ орыс тили хәм ол арқалы басқа тиллерден өзлестирилген съезд, поъезд сыяқлы сөзлерде де д фонемасы түсирилип қалады. Бул д фонемасының қарақалпақ тилинде ауслаут позицияда жумсалыўының шеклениўине байланыслы болса керек.

Ж фонемасы қарақалпақ тилинде түбир морфемалардың барлық позицияларында ушырасады: жыл, таж, жигит, мәжбүр, ўәж хәм т.б. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң тилинде ж фонемасы улыўма ушыраспайды. Ал

Махмуд Қашғарийдің сөзлігінде ж фонемасының үш позицияда да қолланылыуы ушырасады. Автордың өзі ж дауыссызы оғузлар менен қыпшақларға тән деп көрсетеді. Ж фонемасының ески түркий жазба естеликлерінде ушыраспай, ал Махмуд Қашғарийдің сөзлігінде ушырасыуы, оның орта түрк дәуірінде қәлиплесе баслағанын көрсетеді.

Хәзирги қарақалпақ тилинде түбир морфеманың анлаут позициясында й фонемасы менен алмасыуы жанлы сөйлеу тилинде көбирек ушырасады. Бунның себебин қоңсы отырған өзбек, түркмен тиллериниң тәсири сыпатында емес, ал й-ж фонемаларының рауажланыу эволюциясынан қарастырыу керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинде ж фонемасынан басланатуғын тек форма жасаушы **жақ** аффикси ушырасады. Аффикс морфемалардың инлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалмайды.

Ж фонемасы түбир морфемаларда б, г, д, ж, н дауыссызлары менен қабатласып жумсалады: мәжбүр, мәжгүн, сәжде, тажжал, мәжнүн хәм т.б. Бул келтирилген мысаллардан мәлим болып турғанындай ж дауыссызының басқа дауыссызлар менен дизбеклесип жумсалыуы тийкарынан араб-парсы тиллеринен өзлестирілген аз сандағы сөзлерде ушырасады. Бул да түркий тиллерде ең дәслеп сөздің бир бууынлы болғанлығы, ж фонемасының соң пайда болыу жағдайларына байланыслы болса керек. Морфемалар шегарасында ж фонемасы д, ғ, ж, н, л дауыссызлары менен қабатласа алады: тажда, бажда, ғажжа-ғаж, быжна хәм т.б.

З фонемасының этимологиясы бойынша В.В.Радлов төмендеги схеманы келтиреді: **ж > з, ж > ц, ц > з, з > с, с > з**. Буннан мәлим болғанындай, з фонемасының пайда болыу төркини й фонемасынан басланады. Хәзирги қарақалпақ тилиниң түпкиликли түркий сөзлерінде бул фонема сөздің инлаут хәм ауслаут позицияларында, ал араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде анлаут позицияда да жумсалады. Сонлықтан Н.А.Баскаков з фонемасының « ... тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында, аффикслердің де ақырында жумсалады» - деп жазады. Орхон-Енисей жазба естеликлері тилинде хәм

Махмуд Қашғарийдің «ДЛТ» сөзлігінде з фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жумсалған. Бул з фонемасының түркий тиллердің раўажланыўының соңғы бақышында пайда болыўына байланыслы болса керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинде з фонемасы аффикслердің ауслаут позициясында жумсалады. Морфемалар шегарасында з фонемасы б, г, ғ, д, л, т фонемалары менен қабатласа алады: жазба, гүзге, жазға, тезлет, биз тумсық хәм т.б. З фонемасына тамамланған түбир морфемаға с хәм ш морфемаларнан басланған аффикслер қосылғанда кейинли тәсир нәтийжесинде з фонемасы с ямаса ш фонемасы менен алмасады: дузшы-душшы, жазсын-жассын хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде сонор даўыссызлар болған м, н, ң, р, й, ў, л фонемалары өзлерине тән артикуляциялық, акустикалық өзгешеликлерге ийе болыў менен бир қатарда дистрибуциялық өзгешеликлерге де ийе. А.М.Щербак былай жазады: «Барлық тюркологиялық хәм тюркологиялық емес изертлеўлерде сонантлар адамзат тилинің ең ески сеслери сыпатында қарастырылады. Олардың басқа даўыссызлар топарына салыстырғанда онша өзгерислерге ушырамай, турақлылығын сақлаўы атап көрсетиледи.» Сондай-ақ белгили тюркологлар Г.Рамстедт, Н.Поппе, М.Рясянен, А.Н.Кононов, Г.Садўақасов хәм т.б. сонант даўыссызлардың ең сыпатлы белгилери ретинде олардың метатеза кубылысына ушыраўын атап көрсетеди. Н.Поппениң көрсетиўинше, алтай ата тилде сонорлардан мурынлық м, н фонемалары сөздің басында ушырасады. Ал А.Н.Кононов түрк тилинде м, н даўыссыз фонемаларынан басланған сөзлер түбир морфемаларда оғада аз ушырасады, -дейди. Сонлықтан сонорлардың сөзлердеги тийкарғы позициясы инлаут хәм ауслаут позициялар болып есапланады.

М фонемасы хәзирги түркий тиллерде, соның ишинде хәзирги қарақалпақ тилинде де бул сонор даўыссыз түбир морфемалардың үш позициясында да жумсалады. Ески түркий жазба естеликлеринің тилинде де м даўыссызының түбир морфемалардың үш позициясында да жумсалғанын төмендеги мысаллардан көриўге болады: мен < бен, мапа < бапа, тазман, семиз, тамқа,

кутым. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң тилинде де сөзлердиң басында м ~ б сәйкеслиги ушырасқан. Айырым изертлеушилер м даўыссызының ертеде түркий тиллерде сөздиң басында жумсалыўын бийкарлайды. Мәселен, Н.К.Дмитриевтиң пикиринше, ески тилде м даўыссызынан басланған сөзлер араб тилинен өзлестирилген. Хәзирги ўақытта м даўыссызынан басланған рус хәм халық аралық сөзлер өзлестирилген. Солай да ата түркий тилде м даўыссызының сөздиң басында жумсалғанын қоллап-қуўатлаўшылар көпшиликти курайды. Бирақ оның б даўыссызынан бурын пайда болған ба ямаса кейин пайда болған ба? - деген сораўға тюркологияда анық пикир жоқ. Бир қатар илимпазлар сөзлердиң басындағы м даўыссызы б даўыссызының ассимиляцияға ушыраўынан пайда болған деп шамалаўын айырым тил фактлери тастыйықламайды. Сонлықтан бул мәселелер еле де тереңирек изертлеў тюркологияда алда турған ўазыйпалардың бири.

М фонемасының сөздиң ортасында жумсалыўы барлық түркий тиллерде өнимли. Сөздиң ақырғы позициясында да жумсалыўы турақлы. Сондай-ақ хәзирги түркий тиллерде м фонемасы аффикс морфемаларда да, көмекши сөзлерде де анлаут хәм ауслаут позицияларда жийи жумсалады. Морфемалар шегарасында м даўыссызы мб, мг, мғ, мж, мз, мл, мм, мн, мс, мт, мш даўыссызлар дизбегин пайда етеди: көмбе, тамға, кумда, адамзат, емле, ўйимнен, қымта, кемшилик хәм т.б.

Н фонемасы хәзирги карақалпақ тилинде үш позицияда да жумсалады. Бирақ н даўыссызынан басланған сөзлердиң көпшилиги араб-парсы тиллеринен өзлестирилген. А.М.Щербак «Тек бир не деген сораў алмасығында н сонантының қолланылыўы ушырасады,» -деп жазады. Ал М.Рясянен бул пикирге қарсы шығып, бул сестин ески түркий тилде ушыраспайтуғынын, оның алтай тиллеринде ј сесине айланғанын, не сөзинде қолланылыўы ассимиляция нәтийжесинде соңғы дәўирлерде пайда болғанын айтады. Солай да көпшилик илимпазлар н фонемасының сөздиң басында не, неге, неше, нең сөзлеринде жумсалғанын ескертеди. Н фонемасы аффикс морфемалардың

анлаут хәм ауслаут позицияларында өнимли жумсалады. Морфемалар шега-расында н фонемасы д, ж, з, н, с, ш фонемалары менен қабатласады: азанда, азан менен, менмен, күннен, қансыра, меншик хәм т.б. Ақыры н фонемасына тамамланған түбир морфемаға б даўыссызынан басланған аффикс ямаса екінши бир сөз қосылса б даўыссызы м даўыссызы менен алмасады: Сағынбай-Сағымбай, исенбе-исембе хәм т.б. Ал н фонемасына тамамланған сөзге л фонемасынан басланған аффикс қосылса, н фонемасы л фонемасы менен алмасады: санлық-саллық, жанлық-жаллық. Бул жағдай н фонемасының б хәм л фонемалары менен қабатласып жумсала алмайтуғынын толық тастыйықлайды.

Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинде н даўыссызының сөздің басында келиўи тән емес, тек санаўлы н даўыссызынан басланатуғын сөзлер ушырасады. Не «что» хәм не сөзинен жасалған неше «сколько» нәрсе «вещь» сондай-ақ алдыңғы даўыссы сеси түсип қалған **нағашы шеше** «бабушка по матери», нан «верить» -деп жазады. Демек, н даўыссызынан басланатуғын сөзлердің ески түркий тилде болған-болмағаны ҳаққында ҳәр қыйлы пикирлер бар.

Ң фонемасы ҳәзирги қарақалпақ тилинде сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде де ң фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жумсалған. Н.Поппениң анықлаўынша, алтай ата тилде мурынлық ң фонемасы буўын ямаса сөздің тек ақырында жумсалған. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде ң фонемасы интервокаль жағдайда жумсалады. Бунда ол буўынның басында келеди. Мәселен, теңиз, көңил хәм т.б. Сондай-ақ ң фонемасы қарақалпақ тилинде даўыссы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында жумсалады. Бунда ол буўынның ақырында келеди. Мәселен, жеңге, теңге хәм т.б.

Ҳәзирги түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де сөз ортасында ң фонемасының ассимиляция қубылысы нәтийжесинде н фонемасының г/ғ хәм к/қ фонемаларының алдында келиўине байланыслы пайда болады: түн+ги=түңги, жон+қа=жоңқа хәм т.б. Ң фонемасы қарақалпақ тилинде

деги аффикс морфемалардың ауслаут позициясында жумсалады. Еликлеуіш сөзлерде *ң* фонемасы *к/қ* дауыссызлары менен бір сөз ишінде келеди: *дүңк, ғаңк, таңк* хәм т.б. Бул фонема түбір морфемаларда *б, г, ғ, л, к/қ, т, с* менен қабатласып жумсала алады: *таңба, жаңбыр, теңге, даңк, қаңтар, қоңсы, қаңлы* хәм т.б.

Л фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Ал анлаут позицияда басқа тиллерден өзлестірилген сөзлерде хәм еликлеуіш сөзлерде жумсалады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде *л* фонемасынан басланған басқа тиллерден өзлестірилген бір қатар сөзлердің алдына протезалық дауыссылар қосылған: *ылақ, ылай, илаж* хәм т.б. Олардың *л* фонемасынан басланатуғын сөз екенін басқа тиллерге салыстырыу арқалы билиуге болады. Ал бір қатар *л* фонемасынан басланған сөзлер протезалық дауыссыз фонемалар қосылмай-ақ қолланылып жүр: *Лала (гүл), лазым, ләңки* хәм т.б.

Л фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жийи қолланылады. Әсиресе, оның *фейил* сөзлердің ақырғы позициясында қолланылыуы көбірек ушырасады. Аффикс морфемаларда *л* фонемасы көбірек анлаут позицияда жумсалады. Соның менен айырым аффикс морфемаларда инлаут хәм ауслаут позицияларда да жумсалады: *ғылт, =ыл//=ил* хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде бір бууынлы еликлеуіш түбір морфемаларда *л* фонемасы *п, т, ш* фонемалары менен қабатласып жумсалады: *тырп, қалт, былш* хәм т.б. Түбір морфемаларда *л* фонемасының *б, г/ғ, ж, л, ұ, м, п, к/қ, т, ш* фонемалары менен қабатласыуын көремиз: *қәлбир, белги, балға, алты, алла, халұа, қалпы, салма, үлке, жылқы, булшық, балта* хәм т.б. Ал морфемалар шегарасында *л* фонемасының басқа дауыссызлар менен қабатласыуын қоса алып қарағанда, онда *лб, лг, лғ, лд, лж, лз, лк, лқ, лл, лм, лн, лп, лт, лс, лш* дизбеклерин ушыратамыз.

Р фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің ортасында хәм ақырғы позицияларында жумсалады. Барлық тюрколог илимпазлар да түркий тиллерде *р* фонемасынан басланатуғын сөздің жоқ екенін көрсетеди.

С.Е.Малов ески түркий жазба естеликлериниң ишинде тек Кули-Шора есте-лиги тилинде «gmla»-»жабайы ҳайўанның аты» деген бир сөздиң ушыраса-туғынын көрсетеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде р фонемасынан басланатуғын сөзлердиң алдына ы ямаса и протезалық даўыслы фонемалар қосылады. Ал р фонема-сының сөздиң ортасында жумсалыўы бойынша төрт жағдайды көриўге бола-ды: а) еки даўыслы фонеманың аралығында; бунда р фонемасы екинши буўынның анлаут позициясында турады; б) даўыслы хәм даўыссыз фонема-лардың аралығында; бунда да р фонемасы екинши буўынның анлаут позици-ясында турады; в) даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда р фонемасы биринши буўынның ақырында турады; г) және де даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда р даўыссызы ауслаут позицияда емес, ал орта да, даўыссыз фонеманың алдында келеди. Бул жағдайды хәзир-ги қарақалпақ тилинде толық көриўимизге болады. Мәселен, қара, жара хәм т.б. сөзлерде р фонемасы интервокаль жағдайда, екинши буўынның бас по-зициясында келген. Бул көрсетилген биринши жағдайға сәйкес келеди. Ал туўра, тәңри сөзлеринде р фонемасы даўыссыз хәм даўыслы фонемалардың аралығында келген. Бунда р фонемасы екинши буўынның бас позициясында тур. Қарақалпақ тилинде ғарға, арқа сөзлеринде р фонемасы даўыслы хәм даўыссыз фонемалар аралығында келген. Бирақ бунда ол биринши буўынның ақырғы позициясында тур. Ал арт, төрт, өрт сыяқлы сөзлерде р фонемасы ор-тада келеди.

Р фонемасының сөздиң ауслаут позициясында жумсалыўы ески түркий тилинде де, хәзирги қарақалпақ тилинде де өнимли сыпатқа ийе. Аффикс морфемаларда р фонемасы инлаут хәм ауслаут позицияда қолланылады. Әсиресе, аффикс морфемалардың ауслаут позициясында жумсалыўы оғада өнимли сыпатқа ийе. Еликлеўиш сөзлердиң қурамында р фонемасының бир буўын ишинде к/қ, п, т, с, ш даўыссызлары менен қабатласып жумса-лыўы көбирек ушырасады: гүрк, ғарқ, гүрп, парт, гүрс, гирш хәм т.б. Ол

сондай-ақ бир буўынлы түбир морфемаларда ол т фонемасы менен қабатласып жумсалады: төрт, өрт, журт хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде р фонемасы түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында барлық үнли, үнсиз, сонор даўыссызлар менен қабатласып жумсала береді: арба, бирге, торғай, орда, моржа, мырза, ерке, арқа, урлық, арман, арна, арпа, арша, ғарры, қырсық, артық хәм т.б. Бул жағдай бириншиден, р фонемасының сөз ортасында жоқарыда көрсетилген төрт жағдайына байланысly. Екиншиден, оның бирден-бир дирилдеўик даўыссыз болып, барлық даўыссыз фонемаларға қарама-қарсы қойылыўына байланысly болса керек.

Й фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Аўызеки сөйлеў тилинде ж фонемасының орнына й фонемасының алмасып қолланылыў жағдайы көбирек ушырасады. Жоқарыда айтып өткенимиздей, буны тек қоңсылас өзбек, түркмен тиллериниң тәсири сыпатында емес, ал й ~ ж фонемаларының раўажланыў тарийхы менен байланыстырып қараў керек.

Аффикс морфемаларда й фонемасы тек ауслаут позицияда қолланылады. Еликлеўиш сөзлерде й фонемасы к/қ даўыссызлары менен бир буўын ишинде қолланылады: шүйк, быйк, ғыйк хәм т.б. Сондай-ақ й фонемасы бир буўынлы түбир морфемаларда т фонемасы менен қабатласып келеді: айт, қайт, ийт хәм т.б. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында й фонемасы ң фонемасынан басқа барлық даўыссызлар менен қабатласып жумсалады: айбат, бәйги, қайғы, жайа, сайман, ийзе, ийле, үйке, қайқы, уйқы, айран, жайла, байрақ, айна, қайшы, қайсы, әййем хәм т.б. Бундай өзгешелик қарақалпақ тилинде й даўыссызының бирден-бир тил ортасы даўыссыз фонемасы болыўы, екиншиден, оның түркий тиллерде ертеректе пайда болыўы, көплеген даўыссызлардың оның өзгерислери нәтийжесинде келип шығыўы менен байланысly.

Ў фонемасы түбір морфемалардың анлаут позициясында сийрек, ал инлаут хәм ауслаут позицияларында жийи қолланылады. Орхон-Енисей естеликлериниң тилинде ў фонемасы улыўма қолланылмаған. Ал Махмуд Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалған. Буннан ў фонемасының түркий тиллер раўажланыўының соңғы дәўирлеринде пайда болғанын көриўге болады.

Ў фонемасы аффикс морфемалардың ауслаут позициясында өнимли, ал инлаут хәм анлаут позицияларында сийрек жумсалады. Түбір морфемаларда хәм морфемалар шегарасында ў фонемасы ң фонемасынан басқа барлық даўыссызлар менен қабатласып жумсалады: тәўбе, нәўбет, сауға, хәўжар, ғаўға, туўра, аўма, аўна, туўша, жуўсан хәм т.б.

Көпшилик тюрколог-илимпазлардың пикиринше, түркий тиллерде ең дәслеп үнсиз даўыссызлардан п, т, с, ч, к, қ болған. Олар соң үнлесиў кубылысына ушырап, үнли фонемалардың пайда болыўына тийкар болған. Хәзирги қарақалпақ тилинде үнсиз даўыссызларға п, т, с, к/қ, ш фонемалары киреди. Олардың хәр бири өзине тән дистрибуциялық сыпатламаға ийе.

П фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалады. Ал анлаут позицияда басқа тиллерден кирген сөзлерде, айырым еликлеўиш сөзлерде ғана жумсалады. Бул жағдай, яғный п даўыссызынан басланатуғын сөзлердиң аз болыўы, оның ата түркий тилде-ак б фонемасына айланыўы менен түсиндириледи

Аффикс морфемаларда п фонемасы анлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Түбір морфемларда хәм морфемалар шегарасында п фонемасы тек п, қ, т, с, ш фонемалары менен қабатласып келеди: аппақ, жупқа, әптап, топса, қапшық хәм т.б.

П фонемасының бундай дистрибуциялық сыпатқа ийе болыўы оның тарийхый басып өткен жолы менен байланыслы болса керек. Тарийхый раўажланыў басқышларында ол көп өзгерислерге ушыраған. Б.А.Серебренников түркий тиллердеги п, т, к үнсиз даўыссыз фонемалардың интервокаль пози-

цияда үнли даўыссыз б, д, г даўыссызларына өзгеретуғынын, бул кубылыстың алтай, угрофин тиллери ушын да тән деген пикирди билдиреди. Усындай себеплерге байланысly п даўыссызының түбир морфема қурамында басқа даўыссызлар менен қабатласып жумсалыўы да сийрек ушырасады.

Т фонемасы ҳәзирги қарақалпақ тилинде сөзлердиң барлық позицияларында өнимли жумсалады. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде аффикс морфемаларда т фонемасы анлаут ҳәм ауслаут позицияларда жумсалады. Аффикс морфемалардың т фонемасынан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўыссыз фонемаларға тамамланған сөзлерге қосылады. Тек фәйилдиң өзгелик дәрежесиниң =тыр//=тир аффикси л сонор даўыссызына питкен фәйил сөзлерге де қосылады: келтир, өлтир ҳәм т.б. Түбир морфемаларда ҳәм морфемалар шегарасында т фонемасы л, н, п, т, ш, к/қ, с фонемалары менен қабатласып жумсала алады: атла, қатпа, патша, кетпен, қатша, өткир, атқар, атлар, шытпа, питсин, қытшылық ҳәм т.б.

Т фонемасы түркий тиллердиң раўажланыў барысында өзиниң турақлылығын сақлаған даўыссыз болып есапланады. Қарақалпақ тилинде ол интервокаль жағдайда да өз турақлылығын сақлайды.

С фонемасы ҳәзирги қарақалпақ тилинде сөздиң үш позициясында да қолланылады. Қарақалпақ жанлы сөйлеў тилинде анлаут ҳәм ауслаут позицияларда қолланылған с фонемасының орнына ш фонемасының қолланыў жағдайы ушырасады. Бул ҳаққында Ш.Абдиназимов: « ... с фонемасы жумсалатуғын орынларда ш фонемасының қолланылыўын тарийхый процесс сыпатында баҳалап ески түркий тиллеринен Орта Азиялық жазба әдебий тил - чағатай тилине өткен ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилиндеги сақланған үлгилер сыпатында тастыйықлаўға болады», - деген пикир айтады. Бул пикирден с фонемасының орнына ш фонемасының қолланылыўын түркий тиллердиң раўажланыў басқышларына байланысly қарастырыў керек деген жуўмақ келип шығады.

Аффикс морфемаларда с фонемасы анлаут, инлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Морфемалар шегарасында с фонемасының ш фонемасы менен алмасыуы илгери хәм кейинли тәсир нәтийжесинде келип шығады, яғный с фонемасына тамамланған түбир морфемаға ш фонемасынан басланған аффикс қосылса ямаса ш фонемасына тамамланған сөзге с фонемасынан басланған аффикс қосылса с фонемасы ш фонемасына айланады: басшы, ашса. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында с фонемасы л, к/қ, т, с, п фонемалары менен қабатласып жумсала алады: таслар, ески, қасқа, естелик, аспан, ыссы, таста хәм т.б.

Ш фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөзлердиң барлық позицияларында кең түрде қолланылады. Ески түркий жазба естеликleri тилинде де жийи қолланылады. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде ш даўыссызының орнына ч даўыссызы қолланылады. Ш фонемасы аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалады. Морфемалар шегарасында ш фонемасы түбир морфеманың соңында ямаса аффикс морфемалардың басында келип алдындағы ямаса соңындағы с ямаса з фонемаларын ш фонемасына айландырады: қошшы, душшы, ашша хәм т.б.

Ш фонемасы түбир морфемалар хәм морфемалар шегарасында к/қ, ш, л, т, п фонемалары менен қабатласып келеди: ешки, ушқын, ашшы, ашлар, душшы, ашты, ашлық хәм т.б.

К/Қ фонемасының жумсақ реңки болған к жиңишке даўыслы фонемалар менен, ал қатты реңки болған қ жуўан даўыслы фонемалар менен бир буўын курамында келеди. Сөздиң басында айырым сөзлерде жумсақ к реңкиниң жуўан, ал қатты қ реңкиниң жиңишке даўыслылар менен жумсалыуы тек жазыўда ушырасқаны менен жанлы сөйлеў тилинде бундай жағдай ушыраспайды. Сөзлердиң екінши хәм соңғы буўынларында хәм аффикслерде жумсақ к реңки мудама жиңишке, ал қатты қ реңки мудама жуўан даўыслылар менен келеди.

К даўиссызы ата түркий тилде де сөзлердиң басында жумсалған. Ол әсиресе қыпшақ тиллеринде турақлы сыпатқа ийе. Сөздиң ортасында да жийи қолланылған. Сөздиң ақырында ертеректе жүдә кең қолланылған. Бул сыпатлы белгилер ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги к даўиссызына да тән. Морфемалар шегарасында к даўиссызына тамамланған сөзге даўислы фонемадан басланатуғын аффикс қосылғанда к даўиссызы г даўиссызы менен алмасады: ек - егин, төк - төгин хәм т.б. Қ даўиссызы да түркий тиллерде ертеде пайда болған. Сөзлердиң барлық позицияларында жийи қолланылады. Морфемалар шегарасында қ даўиссызына тамамланған сөзге даўислы фонемадан басланған аффикс қосылғанда қ даўиссызы ғ даўиссызы менен алмасады: тарақ+ы = тарағы, бармақ+ы =бармағы хәм т.б.

Бул даўиссыздың к реңки де, қ реңки де аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалады. Олардың қайсы бириниң қосылыўы түбир морфемадағы даўислы фонемалардың жуўан хәм жиңишке екенине байланыслы болады.

Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында к/қ фонемасы п, с, т, ш, л, м, н, к/қ даўиссызлары менен қабатласып жумсалады: кексе, қақса, өктем, ақтар, өкше, ақша, тақла, көкле, жақла, ақмақ, бүкшең хәм т.б.

Әдебиятлар:

- 1.Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. –Тошкент: Фан. 1967. С. 129.
- 2.Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. 1984. С.170.
- 3.Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке . –Нукус: Каракалпакстан. 1966. С.24.
- 4.Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. –М.: АН СССР. 1952. С.66. 46.
5. Абдиназимов Ш. Бердақ дөретпелериниң фонетикасы. –Нөкис: ҚМУ. Б.52.

Лекция: Аффикс морфемалардың вариантлары(4саат)

Аффикс морфемалар түбір морфемаларға ямаса сөз тийкарларына қосылып жаңа сөз жасау, форма жасау ямаса сөз өзгертуі хызметин атқарады. Усы өзгешеликлерине байланыслы олар сөз жасаушы аффикс морфемалар, форма жасаушы аффикс морфемалар хәм сөз өзгертуіши аффикс морфемалар болып бөлинеди. Аффикс морфемалар бууын қурылысы хәм фонемалық қурамы бойынша төмендегидей түрлерге бөлинеди:

1. Тек дауыслы фонемадан ибарат ашық бууын түріндеги аффикс морфемалар. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги а, е, ы, и дауыслы фонемалары сөз жасаушы, форма жасаушы хәм сөз өзгертуіши аффикс хызметинде қолланылыуын көрсетуіге болады: сан - а, тис - е, қазақ - ы, өзбек - и (сөз жасаушы форма хызметинде), бар - а, кел - е (форма жасаушы морфема хызметинде), ағам - а, иним - е, кітаб - ы, көйлег - и (сөз өзгертуіши морфема хызметинде) хәм т.б.

2. Қазақ тили материаллары тийкарында түркий тиллердеги сөзлик пәт хәм сингармонизм нызамын терең изертлеген илимпаз Ә.Жүнисбековтың анықлауынша, бууыннан киши морфема болмайды. Сингармонизм просодикалық бирлик сыпатында бууынлар арқалы жүзеге шығарады, сонлықтан тек дауыссыздан туратуғын морфема болмайды. Бул пикир айрықша дыққатқа ылайық хәм ол бұрын тюркологияда айтылмаған жаңа мағлыұмат болып есапланады.

Хәқыйқатында да, бууынды пайда етиуіши тийкарғы курал - дауыслы фонема. Тек дауыссыздың өзи бууынды дүзе алмайды. Екиншиден, түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде еки дауыслы қатар келип қалған жағдайда олардың араларына дауыссыз фонема қосылады ямаса еки дауыслы фонеманың биреуі түсип қалады. Хәзирги түркий тиллердің хәммесинде де айырым морфемалардың тек дауыссыздан туратуғын варианты көрсетилип киятыр. Бирақ Ә.Жүнисбековтың пикирине сүйенсек, онда морфеманың тек дауыссыздан туратуғын вариантының болмайтұғынын мойынлауымыз керек. Өйткени, түбір морфема ямаса сөз тийкары дауыслы

фонемаға тамамланса хәм оған даўыслы фонемадан басланған аффикс морфема ямаса екинши бир түбир морфема қосылса қабатласқан еки даўыслы фонеманың алдыңғысы түсип қалады. Ал хәзирги түркий тиллерде айырым морфемалардың тек даўыссыздан туратуғын варианты бар деп киятырған түсиниклеримизде қабатласқан еки даўыссыздың кейингиси түсип қалады деген пикирден пайда болған. Хәқыйқатында, тийкарынан даўыслы фонемалар қабатласқанда олардың алдыңғысы түсип қалады. Буны төмендеги тил фактлери толық тастыйықлайды: жети+еў = жетеў, халқы+абад= Халқабад, сары+ала = сарала, тара+ақ = тарақ хәм т.б. А.Дәўлетов өз мийнетинде Ә.Жүнисбековтың пикирин қоллап-қуўатлайды хәм қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың тек даўыссыздан туратуғын варианты болмайтуғынын, бирақ хәзирги қарақалпақ тилинде айырым қосымталардың даўыссыздан ибарат вариантлары қабыл етилгени хәққында мағлыўматлар келтиреди. Биз де Ә.Жүнисбековтың пикирине толық қосыламыз.

Еки фонемадан туратуғын ашық хәм туйық буўын түриндеги аффикс морфемалар. Булар хәзирги қарақалпақ тилинде саны бойынша оғада көп: =ық//=ик, =ақ//=ек, =ыс//=ис, =ма//=ме хәм т.б. Олар сөз жасаў, форма жасаў хәм сөз өзгертиў хызметлеринде қолланылады. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде еки фонемалы морфемалар еки варианттан алты вариантқа шекем ийе. Ал жанлы сөйлеў тилин есапқа алсақ айырым аффикс морфема вариантлары 10 - 12 ге шекем жетеди: =ның//=ниң (алманың, гүзениң), =дың//=диң (қардың, белдиң), =тың//=тиң (аттың, тистиң), =нуң//=нүң (қумнуң, түннүң), =дун//=дүң (қуўдун, гүлдүң), =тун//=түң (қустун, түстүң).

4. Үш фонемалы аффикс морфемалар да хәзирги қарақалпақ тилинде көп. Олар даўыссыз + даўыслы + даўыссыз, даўыслы + даўыссыз + даўыслы түринде көринеди. Үш фонемалы аффикс морфемалардың ишинде даўыссыз+даўыслы+даўыссыз қамаў буўын түриндеги аффикс морфемалар саны бойынша да, қолланылыўы бойынша да, сондай-ақ хызмети хәм вариантларының көп болыўы жағынан да айрықша орынды ийелейди. Мәселен, =ның

//=ниң, =дың//=дин, =тың//=тин, =ған//=ген, =қан//=кен, -жан, =кер//=гер, =шақ//=шек хәм т.б.

Үш фонемалы морфеманың даўыслы+даўыссыз+даўыслы түри еки буўыннан жасалып, олар онша көп емес: =асы//=еси, =ыра//=ире хәм т.б.

5. Төрт фонемалы аффикс морфемалар бир буўынлы хәм еки буўынлы болып келеди. Олардың бир буўынлысы даўыссыз + даўыслы +даўыссыз+даўыссыз сеслик дүзилисине (мәселен, -ғылт) хәм даўыссыз + даўыссыз+даўыслы+даўыссыз (мәселен, -стан) сеслик дүзилисине ийе. Бирак олар саны бойынша аз хәм бир вариантлы болып келеди. Олардың еки буўынлы түри даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз+ даўыслы (мәселен, -нама, -зада, -хана, =малы//=мели хәм т.б.), даўыслы+даўыссыз+ даўыслы+даўыссыз (мәселен, -алақ, =ырақ//=ирек, =аўық//=еўик хәм т.б.), даўыс-лы+даўыссыз+даўыссыз+даўыслы (мәселен, =ылды//=илди, =ылда//=илде хәм т.б.) сеслик дүзилисине ийе.

6. Хәзирги қарақалпақ тилинде бес, алты хәм оннан да артық фонемалардан ибарат аффикс морфемалар ушырасады. Олар еки хәм үш буўыннан турып, еки хәм үш аффикстиң биригиўинен жасалған қоспа аффикслер болып есапланады. Оларға келбетлик фейилдиң, хал фейилдиң, атаўыш фейилдиң формалары, сондай-ақ айырым сөз жасаўшы аффикслер киреди: -туғын, =ғанлық//=генлик, =ғанлы//=генли, =ғандай//=гендей, =ғанлықтан//=генликтен, =шылық//=шилиқ хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги аффикс морфемаларда ә, о, ө фонемалары жумсалмайды, бирақ жанлы сөйлеў тилинде, диалектлерде ә хәм ө фонемаларының жумсалыўын көриўге болады. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде әдебий тилде хәм арқа диалектте е фонемасы қолланылған аффикс морфемаларда ә фонемасының қолланылыўын Д.С.Насыров хәм О.Доспановлар өз мийнетинде атап өтеди.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемаларда түбир морфеманың ямаса тийкардың қандай фонемаға тамамланғанына қарап түрли өзгерислер келип

шығады. Усыннан аффикс морфемалардың көп вариантлылығы келип шығады. Көп вариантлы аффикс морфемалар түбір хәм тийкарларға сингармонизм нызамы бойынша жалғанады: егер түбір ямаса тийкар даўыслы ямаса үнли даўыссыз фонемаға тамамланса оған аффикс морфеманың даўыслы ямаса үнсиз даўыссыздан басланатуғын варианты жалғанады. Бунда ассимиляция, сеслердің алмасыўы хәм түсип қалыў кубылыслары көбирек ушырасады. Егер түбір ямаса тийкар үнсиз даўыссыз фонемаға тамамланса, оған аффикс морфеманың үнсизден басланған варианты жалғанады. Онда сеслик өзгерислер аз ушырасады.

Әлбетте, қарақалпақ тилиндеги барлық аффикс морфемалар көп вариантлы емес. Араб-парсы тиллеринен өзлестирилген -кеш, -хана, -стан, -кер хәм т.б. аффикс морфемалар да бар. Олар түбір ямаса тийкардың қандай фонемаға тамамланғанына қарамастан жалғана береді. Бул жағдай араб-парсы тиллеринде сингармонизмнің жоқ болыўы менен байланысly.

Аффикс морфема вариантларында **а - е - ө** фонемаларының алмасыўы көплек сан мәнисин билдириўши лар - лер - лөр аффиксинде көринеди. Бунда олардың алмасып жумсалыўының төмендегидей себеплери бар. Ерте ўақытларда түбір морфемаларда **а** фонемасы менен **е** фонемасы өз ара жуўан-жиңишке болып оппозиция дүзген. Соң түркий тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине араб тилинің тәсири арқалы **ә** фонемасының кирип келиўи менен **а** фонемасы менен **ә** фонемасы түбір морфемаларда жуўан-жиңишке болып оппозиция дүзген. Ал аффикс морфемаларда хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде **ә** фонемасы жумсалмайды. Сонлықтан **а** фонемасы **е** фонемасы менен оппозиция дүзеди. **Ө** фонемасының **а** хәм **е** фонемалары менен морфонема хызметинде жумсалыўы ерин үнлеслигине байланысly келип шығады. Түбір морфемадағы еринлик даўысly фонеманың тәсири нәтийжесинде =лар//=лер аффиксиниң лөр варианты да пайда болады. Бул көплек сан аффиксиниң қайсы вариантының келиўи түбір морфемадағы даўысly фонемаға ғәрезли болды. М.А.Черкасский сөздің түбириндеги

дауыссыздың тұтас сөздің сингармонизмін белгілейтуғын, ал қосымтадағы дауыссыз өзіннің алдындағы буының дауыссызларының сыпатынан ғәрезли болатуғынын есапқа алып, түркий тиллер сингармонизмінің моделин дүзген еді. В.А.Виноградов та қосымтаның фонологиялық қәсийети түбирдің фонологиялық қәсийетинен басқаша деп есаплаудың қәте екенін, бундай түсиник сингармонизмнің просодиялық тәбиятына туұры келмейтуғынын атап көрсетип « ... сингармонизм модели көлемінде түбирде де, қосымта да теңдей дәрежеде болады,» -деп жазады.

Солай етип, аффикс морфемалардың вариантларында дауыссыз фонемалардың алмасып жумсалыуында тийкарғы дерек сингармонизм болады. Оның сөзді шөлкемлестириушлик хызметине байланысы дауыссыз фонемалар аффикс морфемаларда алмасып жумсалады.

Қарақалпақ тилинде айырым аффикс морфема вариантларында а - е - и фонемаларының алмасыуы да ушырасады. Мәселен, буган келбетлик жасаушы шақ - шек - шик аффиксин көрсетиуге болады: ашыушақ-кеуилшек-төменшик.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфема вариантларының изертленбеуи олардағы алмасыушы фонемаларды анықлауды қыйынластырады. Айырым қосымталар бир аффикстин варианты ма ямаса ҳәр қыйлы аффикс екенін анықлау қыйын. Өйткени, аффикслерде де синонимия, омонимия қубылыслары көп ушырасады. Мәселен, «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» (Нөкис, 1981, 80-бет) сабақлығында « =ғыш//=гиш, =қыш//=киш аффикслери фейил тийкарына жалғанып, сынға, сыпатқа тән белгилерди билдиреди», -деп көрсетилген. Ал соңғы шыққан «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология» (Нөкис, 1994, 50-бет) мийнетинде тек бул аффикстин =ғак//=гек, =қак//=кек вариантлары фейилден бейимлилик, уқыпшылық белгисин билдириуши келбетликлерди жасаушы аффикс сыпатында берилген. Бирақ бул аффикстин =қаш//=кеш варианты ҳаққында ҳеш нәрсе айтылмайды. Ҳақыйкатында =қаш//=кеш аффикси =қыш//=киш,

=ғыш//=гиш аффикслериниң варианты ма? - деген сораў туўылады. Жоқарыда көрсетилген сабақлықта -қаш вариантына тек қыйқаш (қас) сөзи мысал сыпатында берилген. Ал -кеш варианты тек көрсетилгени менен оған улыўма мысал келтирилмеген. Тийкарында бул аффикстиң хәзирги қарақалпақ жанлы сөйлеў тилинде =қыш//=киш, =ғыш//=гиш (=қуш//=күш, =ғуш//=гүш) варианты бар. Қаш хәм кеш бул аффикстиң варианты емес. Жоқарыда келтирилген **қыйқаш** сөзи, бизиңше, бириккен қоспа сөз болып, ол қыйық хәм қас сөзлериниң қосылыўынан жасалған. Қыйық сөзи гаплогологияға ушыраған, ал қас сөзиндеги с фонемасы ш фонемасы менен алмасқан.

Қарақалпақ тилине басқа тиллерден өзлестирилген банк, танк, факт, парк хәм т.б. сыяқлы ақыры кн, кт, рк даўыссызларына тамамланған сөзлерге аффикс морфемалардың тек жиңишке варианты ғана жалғанады. Мысалы, банкте, танктен, фактке, паркте хәм т.б. Бунда аффикс морфеманың жиңишке вариантының жалғаныўы банк, танк сөзлериниң эпитеза қубылысына ушырап, олардың банки, танки болып айтылыўы, ал факт, парк сөзлериниң эпентеза қубылысына ушырап **факит, парик** болып айтылыўы себепши болса керек. Усыған байланыслы бул сөзлерге аффикс морфемалардың жиңишке варианты жалғанған. Бирақ жанлы сөйлеў тилинде бул сөзлерге аффикс морфеманың сәйкес жуўан вариантын қосыў жағдайы да ушырасады.

Улыўма айтқанда қарақалпақ тилиндеги даўыслы фонемалардың бири бири менен алмасып, морфонема хызметинде жумсалыўы олардың пайда болып, раўажланыў тарийхы даўамында хәм фонетикалық себеплерге байланыслы пайда болады. Түбир морфемаларда даўыслы фонемалар көбирек тарийхий себеплерге байланыслы, ал аффикс морфема вариантларында фонетикалық себеплерге байланыслы морфонема хызметин атқарады.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги аффикслик морфема вариантларында даўыссыз фонемалардың алмасып жумсалыўы түбир морфеманың ақырындағы сеске, яғный илгерили тәсирге байланыслы келип шығады. Хәзирги тил билими көз-қарасынан олар фонетикалық сеслик алмасыўлар деп

қаралғаны менен аффикслик морфема вариантларында даўыссызлардың тарихый раўажланыўларының излери сезиледи. Соның менен бирге аффикслик морфема вариантларында даўыссызлардың алмасыўы сөз шақапларында, олардың морфологиялық категорияларында түрлише болып келеди. Усы жағдайларды есапқа алып, биз оларды морфонологиялық кубылыс сыпатында қарастырамыз.

Б-П-М даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфемалардың вариантлары ҳәзирги қарақалпақ тилинде жийи ушырасады. Олар илгерили тәсирге байланысly атаўыш фейил жасаўшы =бақ//=бек, =пақ//=пек, =мақ//=мек, атлық ҳәм фейилдиң бетин билдириўши =бан//=бен, =пан//=пен, =ман//=мен, болымсыз фейил ҳәм атлық жасаўшы =ба//=бе, =па//=пе, =ма//=ме ҳәм т.б. аффикс морфемаларда бир-бири менен алмасып жумсалады. Бул аффикслердиң б даўыссызынан басланатуғын варианты ақыры үнли даўыссызларға ҳәм мурынлық сонорларға тамамланған сөзлерге (дизбек, бажбан, сүзбе, қурынбақ ҳәм т.б.), п даўыссызынан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўыссызларға питкен сөзлерге (шертпек, көшпек, тартпа, артықпан), ал м даўыссызынан басланатуғын варианты ақыры даўыссызға ҳәм аўызлық сонорларға питкен сөзлерге жалғанады (бараман, қырма, бармақ, илмек ҳәм т.б.).

Қарақалпақ тилинде бул үш даўыссыздың алмасыўынан дүзилген -бенен//-пенен//-менен тиркеўишлери, =ма//=ме, =ба//=бе, =па//=пе сораў жанапайларының вариантларының илгерили тәсирге байланысly алмасыўы жоқарыда келтирилген аффикслерден өзгешеликлерге ийе. Тиркеўишлердиң бенен варианты ақыры үнли даўыссызға, пенен варианты ақыры үнсиз даўыссызға, ал менен варианты даўыссызларға ҳәм барлық сонор даўыссызларға тамамланған сөзлерге дизбеклесип келеди. Мысалы, таз бенен, таж бенен, саат пенен, шаш пенен, қара менен, алма менен, сәлем менен, ағаң менен ҳәм т.б. Ал сораў жанапайларының вариантлары сөзлерге дизбеклесип келиўи аффикс морфемалардағы сыяқлы өзгешеликлерге ийе болады.

А.А.Абдуазов атлықлардағы морфонологиялық сеслик алмасыўлар ҳаққында айта келип: «...фонологиялық нейтрализация оппозиция ағзалары ортасындағы айырмашылықтың жоғалыўы менен сыпатланады. Диахрониялық жақтан фонологиялық нейтрализация ҳәтте, фонетикалық ассимиляцияның нәтийжеси болып табылады,» - дейди.

Қарақалпақ тилиндеги б-п-м фонемаларының аффикс морфемаларда алмасып жумсалыўы тийкарынан ассимиляцияның нәтийжеси болыўы менен диссимиляцияның да белгилерин сақлап қалған. Бул ҳәзирги көз-қарастан оларды алмасыўшы фонемалар сыпатында қараўға тийкар болады. Ҳәзирги қарақалпақ тилинің имла қағыйдаларында бул өзгешеликлерге айрықша дыққат берилмеген. Бул өзгешеликлерди есапқа алып, имла қағыйдаларына анықлаўлар киргизиў дурыс жазыў мәселелерине пайдалы тәсирин тийгизеди. Бул аффикслердиң хәм көмекши сөзлердиң б даўыссызынан басланатуғын варианты н даўыссызына тамамланған сөзлерге қосылғанда кейинли тәсир нызамы бойынша н даўыссызын м даўыссызына айландырады: қурынбақ-қурымбақ, сағын ба - сағым ба хәм т.б.

Қарақалпақ тил билиминде б-п-м даўыссыз фонемаларының алмасыўы А.Дәўлетовтың мийнетинде итибар берилип, олардың алмасыўын $P \leftarrow M^B$ түринде көрсеткен. Бирақ онда аффикс морфема вариантлары менен тиркеўишлердиң вариантларындағы б-п-м даўыссызларының алмасып қолланылыўындағы өзгешеликлерди көрсетиў мақсет етилмеген.

Д-Т-Н фонемаларының алмасыўынан дүзилген морфемалардың вариантлары ийелик, табыс хәм шығыс сепликлериниң аффикслеринде жумсалады. Ийелик хәм шығыс сепликлериниң д даўыссызынан басланатуғын =дың//=диң (ийелик), =дан//=ден (шығыс) вариантлары ақыры үнли хәм аўызлық сонор даўыссызларға питкен сөзлерге жалғанады: таздың, қардың, гүлдиң, жаздың, талдан, қардан хәм т.б. Үнсизден басланатуғын =тың//=тиң (ийелик), =тан//=тен (шығыс) вариантлары ақыры үнсиз даўыссызға тамамланған сөзлерге жалғанады: аттың, теректиң, китаптан хәм т.б. Ал н

даўиссызынан басланатуғын =ның//=ниң (ийелик), =нан//=нен (шығыс) вариантлары ақыры даўислыларға хәм мурынлық даўиссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады: алманың, тамның, қумнан, гүңнен хәм т.б.

Табыс сеплигиниң аффикслеринде д-т-н фонемаларының алмасыўы болғаны менен оларда өзгешеликлер сезиледи. Оның д даўиссызынан басланатуғын =ды//=ди варианты ақыры үнли хәм сонор даўиссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады: тазды, қарды, қумды, үкемди хәм т.б. Үнсиз даўиссыздан басланатуғын =ты//=ти варианты ақыры үнсиз даўиссызларға питкен сөзлерге жалғанады: китапты, етикти, гүришти хәм т.б. Ал н даўиссызынан басланатуғын =ны//=ни хәм -н варианты ақыры даўислы сеске хәм тартымның үшінши бетинен соң жалғанады: алманы, ермени, инисин, китабын хәм т.б. Демек, буннан көринип турғанындай, табыс сеплигиниң =ды//=ди вариантында ийелик хәм шығыс сепликлериниң д даўиссызынан басланатуғын вариантына салыстырғанда өзгешелик ушырасады. Не ушын ийелик хәм шығыс сепликлериндеги сыяқлы ақыры мурынлық сонорларға питкен сөзлерге табыс сеплигиниң =ны//=ни жалғаўы жалғанбайды, яғный н-д даўиссызларының алмасыўы пайда болады?-деген орынлы сораў пайда болады.

Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде ийелик хәм табыс сеплигиниң н даўиссызынан басланатуғын варианты ески өзбек тилиниң тәсири менен сөздиң ақыры қандай сеске тамамланыўына қарамастан жалғана берген. Ал хәзирги қарақалпақ тилинде олар белгили бир нормаға түскен. Бизиңше, табыс сеплигиниң =ды//=ди вариантының =ны//=ни вариантының орнына да алмасып қолланылыўы аналогия жолы менен пайда болса керек. Себеби =ды//=ди тек табыс сеплигиниң формасы ғана емес, ал ол омоним болып, фейилдиң өткен мәхәл формасы хызметин де атқарады. Өткен мәхәл формасының н даўиссызынан басланатуғын варианты жоқ, ал тек д хәм т даўиссызынан басланатуғын вариантлары болып, д дан басланатуғын варианты ақыры даўислы, үнли хәм сонор даўиссызларға питкен

сөзлерге, т дан басланатуғын варианты үнсиз даўыссызға питкен сөзлерге жалғанады. Усындай аналогия жолы менен табыс сеплигиниң =ды//=ди варианты =ны//=ни вариантының орнына алмасып жумсалыўы қәлиплескен қубылысқа айланса керек.

=Қ/К - Ғ/Г даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфема вариантлары барыс сеплигиниң =қа//=ке, =ға//=ге, келбетлик жасаўшы =қы//=ки, =ғы//=ки, келбетлик фейил жасаўшы =қан//=кен, =ған//=ген аффикслеринде хәм т.б. ушырасады. Бул даўыссызлар илгерили тәсирге байланыслы морфонема хызметин атқарады. Оның қ даўыссызынан басланатуғын варианты ақыры жуўан буўынға хәм үнсиз даўыссызға питкен сөзлерге, к даўыссызынан басланатуғын варианты жиңишке буўынға хәм үнсиз даўыссызға питкен сөзлерге, ғ даўыссызынан басланатуғын варианты жуўан буўынға хәм даўыссызларға питкен сөзлерге қосылады. Мәселен, китапқа, терекке, түски, катқан, алмаға, қорға, елге, келген, түңги хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде бул даўыссызлардың тек биреўи ғана қатнасатуғын бир вариантлы аффикслер де бар. Мәселен, атлық жасаўшы -кеш, келбетлик жасаўшы -гөй аффикси. Олар қарақалпақ тилине араб-парсы тилинен өзлестирилип, хәзирги қарақалпақ тилинде аффиксоид хызметин атқарады. Олар бир вариантлы болғанлықтан сөздиң қандай сеске тамамланғанлығына қарамастан қосыла береді: пахтакеш, сүүреткеш, арзагөй, хошаметгөй хәм т.б.

Бул даўыссызлардың тек жиңишке реңклериниң қатнасыўынан дүзилген еки вариантлы аффикслер де бар. Мәселен, атлық жасаўшы =кер//=гер аффикси. Олардың морфонема хызметинде жумсалыўы сөздиң қандай сеске питкенине байланыслы болады. Егер сөз үнсиз даўыссызға тамамланса оған -кер, ал қалған үнли, даўыссызларға тамамланса -гер варианты қосылады: саўдагер, зергер, хызметкер, мәдеткер хәм т.б. Бирақ шыпа сөзине г даўыссызынан басланатуғын вариант қосылыўы керек болса, оған

керисинше, к даўыссызынан басланатуғын -кер варианты қосылады: шыпа-кер. Бизиңше, **кер** негизинен қарақалпақ тилине парсы тилинен өзлестирілген кәр сөзи болып, оның гер варианты қарақалпақ тилине өзлестирілген соң сингармонизм нызамы нәтийжесинде пайда болған. Еле бул вариант пайда болмастан бурын **кер** аффикси сөздің ақыры қандай сеске тамамланыўына қарамастан қосыла берген. Палкер сөзинде де ақыры сонор даўыссызға тамамланған сөзге **кер** қосылып тур. Бул кер аффиксиниң тарийхый раўажланыўы менен пайда болса керек. Кер аффиксиниң гер варианты пайда болғаннан соң олар сингармонизм нызамы бойынша сөзлерге қосыла баслаған. Бирақ айырым сөзлерге **кер** аффикси өзиниң изин қалдырған.

Қарақалпақ тилине -к/-к даўыссызы аффикс морфемаларда ауслаут позициясында да алмасып жумсалады. Олардың алмасыўы түбир морфемадағы даўыслы сеске байланыслы болады: =шак//=шек, =шық//=шик хәм т.б.

Д-Т даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфемалар орын сеплигиниң =да//=де, =та//=те, фейилдиң өзлик дәрежесиниң =дыр//=дир, =тыр//=тир, фейилдиң өткен мәҳәлиниң =ды//=ди, =ты//=ти хәм т.б. аффикслеринде ушырасады. Олар түбирдиң соңғы сесиниң сыпатына қарай алмасып жумсалады: ақыры даўыслы, үнли, сонор даўыссызға тамамланған сөзлерге д фонемасынан басланатуғын варианты, ақыры үнсизге тамамланатуғын сөзге т фонемасынан басланатуғын варианты қосылады. Мәселен, алмада, китапта, алдыр, толтыр, кетти хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде өзгелик дәрежениң =дыр//=дир, =тыр//=тир, атлық жасаўшы =дык//=дик, =тық//=тик аффикс морфема вариантларында даўыссыз д-т фонемаларының алмасып жумсалыўын фонетикалық нызамлар менен түрсиндириў мүмкин емес. Бул аффикслердиң де д дан басланатуғын варианты ақыры даўыслы, үнли, сонор даўыссызларға, ал т дан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўыссызға тамамланған сөзлерге жалғанады: жулдыр, қалдық, септир, кептир хәм т.б. Бирақ айырым сөзлерде буған керисинше қубылыс көринеди: келтир, кемтик, өлтир, жемтик хәм т.б. Бул тарийхый жағдайлар менен бай-

ланыслы. Этимологиялық жақтан д даўыссызы т даўыссызынан келип шыққан. Т даўыссызының үнлилесиў процесине ушыраўы нәтийжесинде д даўыссызы пайда болып, ол бир қатар түркий тиллерде сөз басындағы т менен алмасқан. Мәселен, хәзирги оғуз топарындағы тиллерде бул процесс күшли болып, қыпшақ топарында т даўыссызы қолланылған сөзлерде д даўыссызы қолланылады: дөрт-төрт, дағ-таў хәм т.б. Бирақ айырым сөзлерде қыпшақ тиллеринде де д даўыссызы қолланылған.

Қарақалпақ тилинде ақыры т даўыссызына тамамланған сөзге даўыссыздыдан басланатуғын аффикс қосылғаны менен ол д даўыссызы менен алмаспайды: тарт+а=тарта, күт+е=күте, ат+ы=аты хәм т.б. Бирақ аффикстин басындағы т даўыссызы түбир морфеманың ақырғы сесиниң тәсири менен үнлилесиў процесине ушырап, д даўыссызына айланған. Солай да айырым сөзлерге жалғаныўында ол сапасын сақлап қалған. Қарақалпақ тилиндеги өзгелик дәрежениң =дыр//=дир, =тыр//=тир, атлық жасаўшы =дық//=дик, =тық//=тик аффикслери соның излерин көрсетеди.

Л-Д-Т даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикслик морфема вариантлары онша өнимли емес. Хәзирги қарақалпақ тилинде фейил жасаўшы ең өнимли аффикс =ла//=ле болып есапланады. Ол барлық түркий тиллерде де, ертедеги жазба естеликлер тилинде де фейил жасаўшы өнимли аффикс хызметин атқарған. Махмуд Қашғарий «...ла қосымтасы атаўышлардан фейил жасайды, бул үлкен қағыйда, оны хәмме ўақта есте сақла,» -деп жазған. Хәзирги қазақ тилинде л-д-т даўыссызларының аффикс морфема вариантларында алмасыўы жанлы қубылыс. Ал қарақалпақ тилинде аффикс морфема вариантларында л даўыссызы басқа даўыссызлар менен алмаспайды. Тек айырым сөзлерде л дан басланатуғын аффикслердиң варианты болып есапланатуғын д дан, т дан басланатуғын вариантлар ушырасады. Бирақ д хәм т фонемаларынан басланатуғын жанлы қубылыс деп қараўға болмайды. Олар тек белгили сөзлерде ғана көринеди. Мәселен, үнде сөзинде диссимиляция қубылысы нәтийжесинде =ла//=ле аффиксиниң =да//=де варианты ал-

масқан. Ал та варианты жанлы сөйлеу тилинде әдебий тилдеги =ла//=ле вариантының орнына алмасып қолланылады: исле-исте, тисле-тисте хәм т.б. Бунда т дан басланатуғын варианттың алмасып қолланылыуы илгерили тәсирдин нәтийжеси болып табылады.

Қазақ тил билиминде А.Хасенова =ла//=ле аффиксиниң =да//=де, =та//=те фонетикалық вариантылары менен қатар =ра//=ре, =на//=не вариантылары да бар, - дейди. Ал А.Ғуламов өзбек тилинде =ра//=ре, =на//=не аффикслерин =ла//=ле аффиксиниң варианты сыпатында емес, тек хызмети жағынан жақын басқа аффикс,-деп көрсетеди. Қарақалпақ тилинде мөңре, жыйна, кисне хәм т.б. сөзлерде ра хәм на =ла//=ле аффиксине хызмети хәм мәниси жақын болғаны менен оларды вариант сыпатында қарап болмайды. А.Ғуламовтың бул хәққында пикири шынлыққа сәйкес келеди. Себеби айырым фейил сөзлерге =қа//=ке аффикси қосылғанда да ол ла//=ле аффиксиниң хызметин атқарады: ийис+ке=ийиске, бақ+қа=байқа хәм т.б.

Солай етип, қарақалпақ тилинде л-д-т дауыссызларының алмасып жумсалыуы тек айырым сөзлер мысалында көрсетиу мүмкин. Ол жанлы кубылыс емес.

Р-З/С дауыссызларының алмасыуынан дүзилген аффикс морфема вариантылары келбетлик фейилдин болымлы =ар//=ер менен болымсыз аффикси =мас//=мес вариантыларындағы р менен с дауыссызы, сондай-ақ фейилдин өзгелик дәрежесиниң =дыр//=дир, =тыр//=тир варианты менен =қыз//=киз, =ғыз//=гиз вариантындағы р менен з дауыссызларын көрсетиуге болады: келер-келмес, барар-бармас, алдыр-алғыз, келтир-келгиз хәм т.б. Н.К.Дмитриев түркмен тилинде фейилдин болымсыз формасында р дауыссызының толық сақланыуын, тек ғана оның көплик санының үшінши бетинде з дауыссызының пайда болыуын атап көрсетеди.

Солай етип, қарақалпақ тилиниң айырым аффикслеринде ротацизмниң излери сақланып қалған. Р-с алмасыуы түркий тиллердин айырымларында

ассимиляция нәтижесінде з даўыссызының с даўыссызына айланыўынан келип шыққан.

М.Томанов қазақ тилиндеги =сыра//=сире аффикси менен =сыз//=сиз аффиксин этимологиялық жақтан бир деп қарап, оларда да ротацизмнің изи сақланғанын көрсетеди.

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилиндеги аффикс морфема вариантларында даўыссыз морфемалар түбир морфеманың қандай сеске хәм буўынға тамамланыўына байланыслы болады. Олар б-п-м, д-т-м, к/к, ғ/г, д-т, л-д-т, р-з/с морфемалар түринде көринеди.

Әдебиятлар:

- 1.Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. докт. дисс.... –Алма-Ата: 1988. С.25.
- 2.Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: 1999. Б.260-265.
- 3.Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. –М.: 1965. С.10.
- 4.Виноградов В.А. Интерпретация сингармонизма как морфологическая явления. –В кн: Проблемы структурной лингвистики. –М.: 1972. С.347.
- 5.Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. –Нөкис: Билим. 1994. Б.48.
- 6.Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи. Б.100.
- 7.Хасенова А. Қазақ тіліндегі ла//=ле аффиксти туынды түбир етістіктер. – Алматы: 1957. АН СССР. С.7-8.

Лекция: Қарақалпақ тили морфонемалары хәм олардын модельлери (2 саат)

Морфонология өз изертлеў бирлигине ийе ме?-деген сораў морфонология илим сыпатында пайда боғаннан баслап хәзирги күнге шекем хәр қыйлы пикир таласларын туўдырып киятырған мәселелердиң бири. Н.С.Трубецкой оны морфонологияның бирлиги сыпатында қарап, бир морфема курамындағы бир-бириниң орнына алмасып қолланылатуғын еки ямаса бир неше фонемалардың комплексли образын морфонема деп атады. Н.С.Трубецкой морфонологияны синтагматикалық фонология тийкарында дүзди. А.А.Реформатский өз ўақтында морфонеманың тил курылысы ушын зәрүрлиги жоқ екенин атап көрсетти. Рус тили морфонологиясы бойынша изертлеў жүргизген илимпазлардан В.Г.Чурганова, Н.Е.Ильина, Р.И.Аванесов, В.В.Лопатин, Е.А.Земская, Е.Курилович өз мийнетлеринде морфонеманы морфонологияның бирлиги сыпатында қарастырған. Е.Курилович «Фонема фонологияның, морфема морфологияның тийкарғы бирлиги болатуғын-сындай, морфонема да морфонологияның тийкарғы түсиниги», - деп жазады. М.В. Панов грамматикалық жағдайлардан ғәрезли бир-бири менен алмасатуғын фонемалар морфонемаға биригеди, -деп көрсетеди. Бул анықламада М.В.Пановтың морфонологиялық кубылысларды изертлеўде Москва фонологиялық мектеби ўәкиллери тәрәпинен дүзилген парадигматикалық фонологияға тийкарланғаны сезиледи. Парадигматикалық фонологияда фонемалар фонетикалық позициялардан ғәрезли бир морфема курамында бир-бири менен алмасатуғын, бир неше сеслерди жәмлестиретуғын абстракт бирликлер сыпатында қаралған. Сонлықтан морфонемаға грамматикалық жағдайларға ғәрезли бир-бирин алмастыратуғын фонемалар сыпатында қараған.

Рус тили морфонологиясы бойынша дәслепки монографияның авторы В.Г.Чурганова морфонология еки бирликке ийе деп көрсетеди. Морфонема хәм субморфлар. Морфонема автордың пикиринше, морфонологияның

эпиўайы бирлиги болып есапланады. Ол рус тилинде күшли позициядағы фонема менен бир ямаса бир неше архифонемаларды өз ишине қамтыйтуғын фонемалар қатарын морфонема сыпатында қарайды. Ал Е.А.Земская морфонеманы бир морфеманың алломорфларында алмасатуғын фонемалар қатары, - деп қарайды.

Морфонеманы морфонологияның бирлиги деп қараўшы илимпазлардың хәр қыйлы анықламалар бериўи оның қандай тәрәпине итибар бериўине байланыслы келип шыққан. Рус тил билиминде морфонология мәселелери бойынша изертлеўлер жүргизген Р.А.Реформатский, Е.С.Кубрякова, Ю.Г.Панкрац, В.Касевич ҳәм т.б. морфеманы тил бирлиги сыпатында қармайды. Соған қарамастан соңғы дәўирлерде рус тил билиминде жазылып атырған айырым мийнетлерде морфонема термининиң қолланылып атырғанын көриўимизге болады.

Тюркологияда морфонологияға байланыслы жазылған мийнетлердиң барлығында дерлик морфонема бир морфема курамында алмасатуғын фонемалар сыпатында қолланылған.

Агглютинатив тиллер морфонологиясы бойынша изертлеў жүргизген В.И.Золхоев А.А.Реформатскийдиң «морфонема-керек емес түсиник,»- деген пикирине қарсы шығып, алмасатуғын фонемалар фонемалардың функциясының айрықша формасы, -деп жазады. А.А.Абдуазизовтың пикиринше, айырым илимпазлар тәрәпинен қолланылып атырған морфонема атамасы бир тәрәптен морфемаға, екинши тәрәптен фонемаға сүйенген алмасатуғын фонемалар қатарына киреди. Бирақ морфемадағы фонемалар алмасыўы ямаса өзгериўи дизбегиниң орнына морфонема атамасын қолланыў қолайлы екени көп ғана изертлеўлерде көзге тасланды. Улыўма морфонема фонемадан жоқары болған формаль түсиник. Демек, А.А.Абдуазизов морфонеманы морфонологияның бирлиги сыпатында қарайды. А.Айғабылов та Р.И.Аванесов, В.Г.Чургановалардың пикирлерине сүйенип, барсаңшы-барсайшы, зәбір-жәбір, зекі-жекі, ары жүр-әрі жүр, шақы-шукы, буны-муны,

бәге-бәйгі, томпай-томпый, ақыр-еңіре, сүйінші-шүйінші хәм т.б. сөзлердеги ң-и, з-ж, а-ә, о-у, б-м, е-і, а-ы, а-е, с-ш фонемаларының алмасыуларын морфонема деп қараған. Бирақ А.Айғабылов тек тарийхый себеплерге байланыслы алмасатуғын фонемаларды ғана морфонема сыпатында танийды. Тюркологияда М.З.Закиев, Ф.Джалилов, Д.А.Салихова, Р.Непесова, Т.Садықовлардың мийнетлеринде де морфонема түсиниги кең түрде қолланылған.

Фонемалардың бир-бириниң орнына алмасып қолланылыуы - бул олардың айрықша хызмети. Тилдеги барлық фонемалар бир морфонема курамында бир-бириниң орнына алмасып қолланыла бермейди. Сонлықтан алмасатуғын фонемаларды морфонема сыпатында қарауға толық тийкар бар. Фонемалар тарийхый себеплерге байланыслы да, фонетикалық себеплерге байланыслы да бир-бири менен алмасады хәм оларды морфонема термини менен атау мақсетке мууапық.

Қарақалпақ тилиндеги дауыслы фонемалардың ишинде а-ә, ы-и, у-ү, а-е, е-ө, а-ы, о-у, е-и, у-ы, о-а, морфонемаларын көриуе болады. Дауыслы фонемалардың көпшилигиниң морфонема хызметинде жумсалыуы тилдиң тарийхый рауажланыуы барысында пайда болған. Мысалы, абзал-әбзел, тыйын-тийин, убыр-шубыр-үбир-шүбир, кеса-кесе, шоқы-шуқы хәм т.б. Ал дауыссыз фонемалардың ишинде б-п, п-ў, б-п-м, д-т, қ-ғ, к-г, қ-ғ-ў-й, ң-ў, ш-с хәм т.б. морфонема хызметинде қолланылады. Олардың биразлары тарийхый себеплерге байланыслы, екиншилери фонетикалық себеплерге байланыслы морфонема хызметин атқарады. Мысалы, бал-пал, тап-таўып, менен-бенен-пенен, самал-шамал, дене-тән, аң-аў, бағ-баў хәм т.б.

Тилде айырым дауыслы ямаса дауыссыз фонемалардың еки ямаса бир неше фонемалар комплекси менен де алмасып жумсалыуы ушырасады: ал+ып = ап, келип-кеп хәм т.б. Бунда лы хәм ли фонемалар комплекси морфонема менен алмасып тур. Сондай-ақ айырым дауыслы ямаса дауыссыз фонемалардың морфонема менен алмасыуы ушырасады: қарын+ы = қарны,

ойын +а =ойна хәм т.б. Буларда ы даўыслысы ноль фонема менен алмасып тур.

М.З.Закиев татар тилинде морфонеманың төмендегидей модельлерин көрсетеди: 1) сес -сес (а-а° ба° ла° лар); 2) фонема-фонема (н-т: нан,-тан); 3) ноль фонема-фонема (∅ -ш: өр-эр-алты-шар); 4) фонема-ноль фонема (ы-: халык-халкы); 5) фонемалар комплекси-фонема (шел-м: яшел+яшел=ямь яшель); 6) фонемалар комплекси - ноль фонема (лы-: алып кит -апкит).

Татар тилиндеги морфонеманың бул көрсетилген модельлериниң бириншиси татар тилине, ал қалған модельлер қарақалпақ тили ушын да тән. Себеби еки тил түби бир туўысқан тиллер болып есапланады. Соның менен бирге айырым морфонемалар тек еки фонеманың емес, хәтте төрт фонеманың қатнасыўынан да жасалады. Мәселен, қарақалпақ тилинде ийелик сеплигиниң жалғаўларындағы н-д-т фонемаларының алмасыўынан морфонеманың жаңа модели жасалады. Сондай-ақ айырым аффикс морфемаларда а-е-ы-и фонемаларының алмасыўы ушырасады: ақ-ек-ық-ик атлық жасаўшы аффикс вариантларында төрт даўыслы фонеманың алмасыўынан морфонеманың тағы бир модели көринеди.

Қарақалпақ тилиндеги морфонемалардың айырым модельлери тек белгили бир сөз шақабына ғана тән болып, олар екинши сөз шақабында ушыраспаўы мүмкин. Демек, морфонема модельлери сөз шақапларында түрлише көринеди. Биз оларға жумыстың кейинги бөлимлеринде кеңирек тоқтап өтиўди мақул көрдик.

Улыўма айтқанда, морфонема бир морфема курамындағы бир-бирин алмастыратуғын фонемалар хәм фонемалар комплекси болып, ол формаль структуралық тил бирлиги болып есапланады.

В.Г.Чурганованың көрсетиўинше, морфонология морфонема бирлиги менен бир қатарда субморф бирлигине де ийе. «Морфонема-морфонологияның эпиўайы бирлиги,» «субморф-морфонологияның жоқарғы бирлиги.» Оның пикиринше, субморф сөз формаларының өз бетинше мәниге

ийе емес ямаса мәниге тәсири жоқ бөлеклери болып есапланады. Субморф терминин хәм түсинигин тил билиминде киргизген де В.Г.Чурганова еди. Ал соған шекем сөз қурылысындағы бундай бөлеклер айырым мийнетлерде «структуратема», айырымларында «асемантема» терминлери менен аталып келди. В.Г.Чурганова субморфларды көрсетиў ушын төмендеги мысалларды келтиреді: а) гор-ец, куп-ец, молод-ец, руч-ка, троп-к-а, б) конец ,чепец, огурец, почк-а, плошк-а, пробк-а. Бул мысаллардағы ец хәм к бөлеклериниң дәслепки мысалда суффикс хызметин атқаратуғын, ал кейинги мысалларда түбир морфемаларға биригип, субморф хызметин атқаратуғынын көрсетеди.

Субморф хәққындағы В.Г.Чурганованың пикирин қоллап-қуўатлаўшылар да, оған қарсы шығыўшылар да бар. В.В.Лопатин өз мийнетинде субморф терминин қолланған. Бирақ оның пикиринше, субморф морфтың бөлеклери болып есапланады.

В.Б.Касевич те субморфқа, оның интерфикслер менен байланысына айрықша тоқтаған. Оның пикиринше, субморф хәққындағы түсиникти қайта қарап шығып, тил билиминде қолланыў зәрүр.

Қарақалпақ тилинде де дөренди сөзлердиң қурылысында айырым бөлеклер ушырасады. Мәселен, **терсақай, соңыра, аррағырақ, жеңилтек, саяман**, хәм т.б. сөзлердиң қурылысында **ақай, ыра, рағ, тек, ман** бөлеклери сөздиң мәнисине айрықша тәсир етип турған жоқ. Буннан басқа да **жүзекишлик, хайяршылық, тоғайшылық, тоғайзарлық, жүзимгершилик**, хәм т.б сөзлердиң қурылысындағы **шы, ши, зар, гер** бөлеклериниң де сөздиң мәнисине айрықша тәсир етип турмағаны сезиледи. Өзбек тил билиминде Т.Мырзақулов та усындай пикирди билдиреди. Лекин оларды толық мәниде субморфлар деп атаў қыйын. Оның үстине, субморф термини қандай түсиникти билдиретуғыны еле тил билиминде толық қабыл етилмеген. Морфонология менен шуғылланыўшы көплеген илимпазлар бундай түсиникти бийкарлайды. Себеби А.М.Смирницкийдиң көрсеткениндей, А В жасалыўда А бирлиги (ямаса В) сөздиң бөлеги болса, онда В (ямаса А) бирлиги де

сөздің бөлеги болып есапланады. Жоқарыда келтирилген бөлеклерди түбир морфемаға ямаса аффикс морфемаға қосып, бир пүтин бирлик сыпатында қараў дәстүрге айланған. Усыларды есапқа алып, тил билиминде дәстүрли қәлиплескен түсиниклерге қосылған халда еки морфемалы сөзлерде бир бөлеги морф болса, екинши бөлек те морф болып есапланады деген пикирге қосыламыз. Субморф термини хәм түсиниги ҳаққында хәр тәреплеме хәм терең изертлеў жұмысларын жүргизиў зәрүр.

Түркий тиллерде бүгинги күнге шекем жазылған тил тарийхына, диалектологияға, фонетикаға байланысly мийнетлерде фонемалардың алмасыўына айрықша итибар берилген. Атап айтқанда, А.М.Щербактың, соның менен бирге Қ.Махмудовтың, Х.Неъматовтың, М.Томановтың, Д.Насыровтың, Х.Хамидовтың, Ш.Әбдиназимовтың хәм т.б. мийнетлеринде фонемалар алмасыўы хәр қыйлы усыллар арқалы түрли көз-қарастан үйренилип, олардың алмасыўларының себеплерин ашып бериўге хәрекет исленген.

Әдебиятлар:

- 1.Курилович Е.Е. Очерки по лингвистике. –М.: Просвещение.1962.С.158
- 2.Земская Е.А.Современный русский язык.Словообразование. –М.: Просвещение. 1973.С.99.
- 3.Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. С.34.
- 4.Гимпелевич В.С. Асемантемы как незначимые структурные элементы слов. –Актуальные проблемы русского словообразования. 1. –Самарканд: 1972.
- 5.Касевич В.Б. Морфонология. С.86-95.
- 6.Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. – Тошкент: 1994.С.31-35.

Лекция: Сөз шақапларында морфонологиялық қубылыслар

(2 саат)

Атлықтарда хәм алмасықларда морфонологиялық қубылыслар.

Атлық хәр қандай тилдеги ең үлкен сөз шақабы болып, ол өзине тән лексика-семантикалық мәнисине, грамматикалық белгилерине ийе болады. Атлық сөзлердің саны бойынша көп болыўы, бириншиден, олардың бизди қоршаған дүньядағы зат, қубылыслардың улыўма атамасы болыўына байланыслы, екиншиден, олардың түрли сөз жасаў усылларының жәрдемінде өнимли жасалыўына да байланыслы. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлықлар сөз жасаў усылларының барлық түрлери менен жасалады. Әсиресе атлық аффиксация усылы менен өнимли жасалыў мүмкиншилигине ийе. Онда түбир морфемаға ямаса тийкарға сөз жасаўшы морфемалар қосылыўы арқалы дөренди атлықлар жасалады. Бул усыл менен дөренди атлықлар жасалғанда айырым морфемаларда даўыслы ямаса даўыссыз фонеманың түсип қалып, оның ноль фонема менен алмасыўы ушырасады.

1. Атлықтың жасалыўы ушын тийкар болған фейил морфема даўыслы фонемаға тамамланса, оған даўыслыдан басланған сөз жасаўшы аффикс қосылып, дөренди атлық жасалғанда түбир морфемадағы соңғы даўыслы фонема түсип қалып, ол ноль морфема менен алмасады. Мәселен, тара+ақ=тар ақ, гүре+ек=гүр ек, кейи+ис=кей ис хәм т.б. Бунда а - Ø, е - Ø, и - Ø морфонемалары пайда болады.

2. Қарақалпақ тилинде айырым атлықлардың жасалыўында даўыслы фонеманың түсип қалыўы түбир морфеманың даўыслы фонемаға, ал аффикс морфеманың даўыслы фонемадан басланыўы себепши болмайды. Мәселен, буйыр+ық=буйрық, жыйыр+ық=жыйрық хәм т.б. Бунда ы - Ø морфонемасы пайда болған. Бул морфонеманың пайда болыўының себеби атлықлардың тартымланыўында пайда болатуғын өзгерислер сыяқлы болады (Бул ҳаққында төмениректе сөз етиледи.).

3. Сөз қосылыуы усылы менен жасалған бириккен атлықларда да морфемалар шегарасында дауыссыз фонемалар қатар келип қалғанда, олардың алдыңғысы түсіп қалады: халқы+абад = Халқабад, хожа+ели = Хожели, айма+есер = әумесер, мойны+ақ=Мойнақ хәм т.б. Буларда ы -Ø, а -Ø морфемалары пайда болып тур. Қарақалпақ тилиндеги айырым бириккен қоспа сөзлердің имласында морфологиялық өлшем есапқа алынып, морфемалар шегарасындағы қатар келген еки дауыссыз сақланып жазылады. Мәселен, Қараөзек, сарыауырыу, Қараой, Майлыөзек хәм т.б. Бизиңше, бириккен қоспа сөзлерди жазыуда хәр қыйлы өлшемлерди басшылыққа алыу оларды дурыс жазыу мәселесин қыйынластырады. Олардың жазылыуында бир өлшем - фонетикалық өлшем басшылыққа алыныуы керек. Сонда бириншиден, бириккен қоспа сөзлерди жазыу биргеликли болса, екиншиден, жанлы сөйлеу тили менен жазыу бир-бирине жақынласады. Қараөзек, сарыауырыу, Қараой, Майлыөзек сөзлери жанлы сөйлеу тилинде Қарөзек, сарауырыу, Қарой, Майлөзек болып айтылады хәм оларды сол тийкарда жазыу керек.

Қарақалпақ тилиндеги айырым бириккен атлықларда морфемалар шегарасындағы қатар келген еки дауыссызның алдыңғысы емес, ал соңғысының түсіп қалыуы да ушырасады. Мәселен, ешки+емер=ешкимар, соқыр+ишек=соқыршек. А.Айғабылов қазақ тилинде **не үшін, таза ірімшік, жаңа ыдыс** хәм т.б. мысалларды келтирип, бундай дизбеклерде морфемалар шегарасындағы қатар келген дауыссызлардың соңғысы түсіп қалатуғынын ескертеди. Жақыйқатында да, қарақалпақ тилинде де бундай дизбеклерде қатар келген еки дауыссызның соңғысы түсіп қалады хәм жанлы сөйлеу тилинде **нешун, тазаримшик, жаңадыс** болып айтылады. Бунда таза иримшик сөз дизбегинде қатар келген еки дауыссызның кейингиси (и) түсіп қалыуы айрықша изертлеуде талап етпейди. Себеби, иримшик сөзиндеги и протезалық дауыссыз болып есапланады. Ал **не ушын, жаңа ыдыс** сөз дизбеклеринде қатар келген еки дауыссызның алдыңғысы емес, ал соңғысының түсіп қалыуы сөз дизбеклериндеги сөзлердің лексикалық мәнисине байланыссыз

болады. Егер әдеттегі жағдай бойынша қатар келген екі дауыссыздың ақырғысы түссе сөз мәні аңлатпайды, яғни ондағы дауыссыздың түсіп қалыуы лексикалық мәнісіне тәсір етеді. Тілде үнемлеу құбылысы сөздің лексикалық мәнісіне тәсіри болмаған жағдайда іске асады. Сондықтан бұндай жағдайда кейінгі сөздің дауыссызы түсіп қалады. Ал айырым сөз дизбеклерінде **не алды, жүдә аш** сөз дизбеклеріндегі қатар келген екі дауыссыз да сақланады. Олардың сақланыуы мәні талабына, хызметіне, сөздердің буынына байланысты болып тұр. **Не алды** дизбегінде алдыңғы сөздің де, кейінгі сөздің де дауыссызын түсіріп айтыу мүмкін емес. Егер олардың бірін түсіріп айтсақ мәніге тәсір етеді. Ал **оғада, жүдә оғыры** хәм т.б. сөздер өзлери байланысты болған сөздердің мәнісін күшейтіп көрсетіу хызметін атқарады. Сондықтан олардың дауыссызын түсіріп айтыуға болмайды, ал кейінгі сөз бір буынлы болса, оның дауыссызын да түсіріп айтыу мүмкін емес.

4. Сөз қосылуы ұсылы менен жасалған айырым бириккен атлықтарда қысық, езиулік ы, и дауыссызларының түсіп қалыуы ұшырасады: қәйин+аға=қайнаға, қәйин+ини=қәйин, кели+сап=келсап, жаны+бар=жанұар хәм т.б. Буларда и -Ø, ы -Ø морфонемалары пайда болып тұр. Қарақалпақ тилиндегі ұсындай ұсыл менен жасалған **билезик, жарғанат** сөзлерінде морфологиялық өзгерістер болған. **Билезик** сөзі **билек+жүзик** сөзлерінің биригіуінен, ал **жарғанат** сөзі **жары** (жуқа қабық деген мәніде) + **қанат** сөзлерінің биригіуі арқалы жасалған. Оларда кжү- Ø, ы - Ø морфонемалары пайда болған.

5. Қарақалпақ тилинде **уры** сөзіне атлық жасаушы **лық** аффикс қосылып, дөрөңди атлық жасағанда түбірдің соңындағы қысық дауыссыз түсіп қалады.

6. Қарақалпақ тилинде **заман** хәм **замана, бегзат** сөзі **бегзада, қарыйдар** сөзі **қардар, шаштәрез** сөзі **шаштәрези** түрінде қолланылады. Замана сөзі парсы тилинен қарақалпақ тилине өзлестірилгенде а дауыссызы түсіп

қалған. Оған гөй аффикси а фонемасыз жалғанбайды, себеби ол да парсы тилинен өзлестірілгендіктен заман сөзі өзінің шығыу формасын сақлайды. Бегзада сөзіндегі **зада** парсы тилинен өзлестірілген, бизиңше «ул» деген мәни билдиреди. Онда да өзлестірілген ўақта а фонемасы түсіп қалған. Шаштәрез сөзіндегі шаш түркий сөз, ал тәрез парсы тилиндегі тараш сөзінің сеслик өзгеріске ушыраған формасы. Қарақалпақ тилинде оны тәрез сөзіне усатып айтыудан и даўыслығын қосып айтыу қәлиплескен. Бирақ оның тәрез сөзі менен байланысы жоқ.

Қарақалпақ тилинде сеплениудің үш түри бар екені белгили. Солардың бири алмасықлардың сеплениуі болып, оларға сеплик жалғаўлары жалғанған жағдайда түрли морфонологиялық өзгеріслер болады хәм сонлықтан олар сеплениудің айрықша бир түри сыпатында қаралады.

1. **Мен, сен** бетлеу алмасықларына ийелик сеплигинің жалғаўы жалғанғанда атлық сөзлердің сеплениуі сыяқлы морфемалар шегарасында геминат даўыссыз пайда болмайды, ал олардың биреуі түсирилип, н - Ø морфонемасы пайда болады. Бундай өзгеріс сеплик жалғаўларының тарийхы менен байланыслы келип шығады. Ески түркий жазба естеликлеринің тилинде ийелик сеплигинің =ығ//=иғ, =ның//=ниң жалғаўлары болған. Хәзирги түркий тиллердің ишинде азербайжан, түркмен, түрк хәм чуваш тиллеринде ийелик сеплигинің ың варианты даўыссызға питкен сөзлерге, ал даўыслығы питкен сөзлерге ның варианты жалғанады. Басқа түркий тиллерде ың варианты атлықларға жалғанбайды, түбирдің соңғы сесине қарай бирде ның, бирде дың, бирде тың варианты алмасып жумсалады. Ал бетлеу алмасықларында ийелик сеплигинің даўыслығыдан басланатуғын вариантының жалғаныуы сақланып қалған. Хәзирги қарақалпақ тилиндегі мен, сен алмасықларына ийелик сеплигинің жалғаныуындағы өзгешелик усы себеплерге байланыслы келип шыққан. Демек, бетлеу алмасықлары ийелик сеплигинің дәслепки формасын өзінде сақлап қалған. Мен, сен алмасықларының көплик түри **биз, сиз** алмасықларына да ийелик сеплигинің иң варианты жалғанады. Солай

етип, мен, сен алмасықларына ийелик сеплигиниң жалғауы жалғанғанда өзгерислер сеплик аффикслериниң раўажланыў тарийхы менен байланыслы болады. Усыған байланыслы ҳазирги қарақалпақ тилинде бул алмасықларға ийелик сеплиги жалғауы жалғанғанда н - Ø морфонемасы пайда болады.

2. Қарақалпақ тилиндеги ол, бул, сол силтеў алмасықларына сеплик аффикслери жалғанғанда еки түрли өзгерис байқалады: бириншиден, ийелик, барыс, табыс сепликлери жалғаўлары жалғанғанда түбирдиң ақырындағы л фонемасы түсип қалып, п - Ø морфонемасы пайда болады. Екиншиден, шығыс, орын сепликлери жалғанғанда н фонемасы пайда болып, Ø - н морфонемасы пайда болады. Ол, бул, сол алмасықларында л - Ø морфонемасының пайда болыўы бул алмасықлардың (а) этимологиясы менен байланыслы. Көпшилик тюркологлардың пикиринше, түркий тиллердеги силтеў алмасықлары дәслеп үш сөзден - у, бу, шу дан ибарат болған, басқа формалар усы сөзден раўажланған. **Ол, бул, сол** алмасықларының сепленгенде о,бу, со (шу) формаларына ийе болыўын олардың дәслепки этимологиялық формасын сақлаўынан деп түсинемиз. Бул алмасықларға тартымның абстракт формалары, сондай-ақ айырым сөз жасаўшы аффикслер жалғанған жағдайда да олар өзлериниң дәслепки формасын сақлайды: ол + ныки = оныки, бул + ныки = буныки, сол + ныки, ол + лай = олай, бул + лай = булай, сол + лай = солай хәм т.б. Бунда түбирдеги л фонемасы түсип қалып, л - Ø морфонемасын пайда етип тур.

Бул алмасықлар сепленгенде н фонемасының пайда болыўы, биз тартымның сеплениўде көрип өткенимиздей, буўынлардың системасына байланыслы деп есаплаймыз. Мәселен, оннан, бунда, сонда алмасықларының сеплениўинде н фонемасы пайда болып тур. Биз оларда л - н морфонемасы пайда болған деп қараўға болмайды. Басқа сеплик жалғаўлары жалғанғандағы сыяқлы түбирдеги л фонемасы түсип қалады хәм биринши ашық буўынды беккемлеў зәрүрлиги нәтийжесинде морфемалар шегарасында н фонемасы интер фонема хызметинде қолланылады. Н фонемасының пайда болыўы **усы**

силтеу алмасығының сеплениуінде де, сондай-ақ ол, бул, сол, усы алмасықларына айырым сөз жасаушы аффикслердің қосылыуында да пайда болады: усы+да= усында, усы+нан = усыннан, сол+ша = сонша, бул + дай = бундай, сол + шама = соншама хәм т.б.

3. Алмасықларда тағы бир морфонологиялық қубылыс мен, сен, ол, сол, бул алмасықларына барыс сеплигиниң жалғауы жалғанғанда пайда болады: мен+ған= маған, сен+ған= саған, ол+ған= оған, сол+ған=саған, бул + ған = буған. Буларда морфонологиялық өзгерислерди келтирип шығарып турған барыс сеплигиниң ған жалғауы болып есапланады. Усыған байланыслы мен, сен алмасықларында е-а морфонемасы, ол, сол, бул алмасықларында л-Ø морфонемасы пайда болып тур.

Келбетликлерде морфонологиялық қубылыслар. Келбетлик өзине тән лексика-семантикалық мәниге, морфологиялық белгилерге хәм синтаксислик өзгешеликлерге ийе сөз шақабы болып есапланады. Ол сөз өзгертиуши аффикслерге ийе емес. Келбетлик аффиксация, сөз қосылыу, сөз қосылыу хәм аффиксация, лексика-семантикалық хәм лексика-синтаксислик усыллар арқалы жасалады. Бул усыллар менен жасалған айырым дөрэнди хәм қоспа келбетликлердің қурылысында хәр қыйлы морфонологиялық қубылыслар пайда болады: тийкардың қысқарыуы, интер фонеманың пайда болыуы, фонемалар алмасыуы, фонемалар ямаса бир неше фонемалардың түсип қалыуы хәм т.б. Сондай-ақ келбетликтің дәреже формаларының жасалыуында да айрықша морфонологиялық өзгерислер пайда болады. Биз олардағы бундай өзгерислерге избе-из тоқтап өткенди макул көрдик.

1. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик жасаушы аффикслердің тек дауыссыздан туратуғын вариантлары көп емес. Тек фэйилден келбетлик жасаушы =ак//=ек аффиксиниң -к/-к варианты көрсетилип киятыр. Бирақ хәзирги карақалпақ тилинде бул вариант пенен жасалған дөрэнди келбетликлер жоқ. Бул жағдай да аффикс морфемалардың тек дауыссыздан ибарат варианты болмайды. Сөз қосылыу усылы менен жасалған қоспа келбетликлердің мор-

фемалар шегарасында еки даўыслы қатар келген жағдайда алдыңғы морфе-
мадағы ақырғы даўыслы фонема түсип қалады: аўма+есер =әўмесер,
көзи+ашық=көзашық, жаны+ашыр=жанашыр хәм т.б. Бунда а - Ø, и - Ø, ы -
Ø морфонемалары пайда болады.

2. Қарақалпақ тилинде =ый//=ий аффикси араб тилинен өзлестирилген
болып, ол арқалы араб тилинің грамматикалық нызамлары бойынша дөрен-
ди келбетликлер жасалады. Ол арқалы **мәденият, әдебият** сөзлеринен
келбетликлер жасалғанда ият - Ø морфонемасы пайда болады: мәдени-
ят+ый=мәдений, әдебият+ий = әдебий. Буларда морфонемалар пайда болыуы
түбирдің де, аффикстин де қарақалпақ тилине араб тилинен өзлестирилген-
лигине байланысly.

3. Қарақалпақ тилинде айырым дөрэнди келбетликлердің жасалыуында
интерфонемалардың пайда болыуы ушырасады. Мәселен, қудамлы (жер), бу-
рандалы (кран), қыдырымпаз (адам) дөрэнди келбетликлерде Ø-н, Ø-ым
морфонемалары пайда болып тур. А.Айғабылов булардағы интер фонемалар-
дың пайда болыуын сөз просодикасына, яғный бууынлар системасына бай-
ланысly деп көрсетеди. Бизиңше, оларда интер фонемалар хәм фонемалар
комплексиниң пайда болыуының тийкарғы себеби сөз просодикасына емес,
ал аффикслердің қандай түбир морфемадан дөрэнди келбетлик жасауына
байланысly. Қарақалпақ тилинде =лы//=ли, -паз аффикслери атауыш сөзлер-
ден келбетлик жасаушы аффикслер болып есапланады. Ал жоқарыдағы мы-
салларда олар фейиллерден келбетлик жасап тур. Олардағы интер фонемала-
рдың пайда болыуы усы жағдайға байланысly келип шыққан. Қарақалпақ
тилинде =лы//=ли, -паз аффикслери атауыш сөзлерден келбетлик жасағанда
морфемалар қурылысында өзгерис болмайды: керекли, ақыллы, илимпаз,
аспаз хәм т.б. Ал фейил сөзлерден бул аффикслер арқалы келбетлик жасаған-
да олардың қурылысында интерфонемалардың ямаса фонемалар комплекси
пайда болады. Қарақалпақ тилинде **жағымлы, унамлы, үйлесимли, жеңим-**

паз дөрөндө келбетликлеринде Ø-ым, Ø- м, Ø-им морфемаларының пайда болууы тийкардың фейил сөз шақабы болууына байланысly.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлердиң дәреже формаларының жасалыуында айрықша морфонологиялық кубылыслар пайда болады. **Сары** келбетлигине пәсейтиу дәрежесиниң ғыш, ғылт аффикслери қосылғанда түбирдиң соңындағы қысық дауысly түсип қалып, а-Ø морфемасы пайда болады: сары+ғыш=сарғыш, сары+ғылт = сарғылт. Қызыл келбетлигине бул аффикслер қосылғанда түбирдеги ыл фонемалар комплекси түсип қалып, ыл-Ø морфемасы пайда болады: қызыл+ғыш=қызғыш, қызыл+ғылт=қызғылт.

1. ра - п: қап - қара; 2. ры - п: сап - сары; 3. зыл - п: қып-қызыл; 4. ман - п: жап - жаман; 5. миз - п: сеп - семиз; 6. раңғы - п: қап - қараңғы; 7. сыл - п: жап - жасыл хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде айырым келбетликлердиң интенсив формаларының жасалыуына м фонемасы да қатнасады: шым - шытырық, қым - кууыт хәм т.б. Бунда тырық - м, уыт - м морфемалары пайда болып тур.

Қарақалпақ тилиндеги **ақ** келбетлиги арттырыу дәрежесинде болмай **аппақ** болууының да себеплери бар. Бул хаққында жоқарыда айтып өткени-миздей, бууынға байланысly болған. Усының нәтийжесинде Ø - п морфемасы пайда болады. Себеби туйық бууын сөздиң ақырында жумсалмайды. Сонда екинши бууын дауыссыздан басланады.

Қарақалпақ тилиндеги айырым келбетликлердиң арттырыу дәрежесиниң жасалыуында буннан басқа да морфонологиялық өзгерислер көринеди. Мәселен, **тең** келбетлиги арттырыу дәрежесинде **теп-тең** болуу менен **тепте-тең**, сай келбетлиги арттырыу дәрежеде **сап-сай** болуу менен бирге **сайма-сай**, тууры келбетлиги арттырыу дәрежесинде **туп-тууры** болуу менен бирге **туппа-тууры** хәм т.б. өзгерислерине ийе болады. Булардағы өзгерислер тийкарынан бууынға байланысly келип шыққан. Себеби теп-тең дегенде еки компонент бууынның қурамындағы фонемалар саны бойынша тең келип тур. Бул жағдайда еки компонент те бууын саны бойынша теңдей болып, бирин-

ши компонентти күшейтип айтыў хызмети төменлейди. Усыған байланыслы бундай жағдайда Ø - ма (ме, ба, бе, па, пе) морфонемалары жүзеге келеди.

Санлықларда морфонологиялық қубылыслар. Қарақалпақ тилинде еки, алты, жети санлықлары даўыслы фонемаларға тамамланған. Оларға қатарлық санлық жасаўшы =ыншы//=инши, жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аффикслери қосылғанда түбирдиң ақырындағы қысық даўыслы түсип қалып, и -Ø, ы-Ø морфонемалары пайда болады: еки+инши =екинши, еки + еў = екеў, алты+ ыншы = алтыншы, алты + аў = алтаў, жети+ инши = жетинши, жети + еў = жетеў. Буларда қатарлық санлық жасаўшы аффиклер қосылғанда қатар келген даўыслының қайсысы түсип қалатуғынын анықлаў қыйын. Бирақ басқа сөз шақапларындағы хәм жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аффикси жалғанғанда түбирдиң соңындағы қысық даўыслының түсип қалыўына тийкарланып, олардағы түбирдиң соңындағы даўыслы түсип қалған деп толық айтыўға болады. Сонда хәзирги қарақалпақ тили бойынша мектеп сабақлықларында хәм жоқары оқыў орынлары ушын арналған сабақлықларда =ыншы//=инши аффиксиниң =ншы//=нши вариантын бийкарлаўға туўра келеди. Бул вариант бизиң сөзлерди морфемаларға бөлгенде мәселеге тек бир тәреплеме қатнас жасаўымыздан келип шыққан.

Рәўишлерде морфонологиялық қубылыслар. Қарақалпақ тилинде айырым дөрэнди хәм қоспа рәўишлердиң, сондай-ақ рәўиштиң дәреже формаларының жасалыўында бир қатар морфонологиялық қубылыслар болады. Рәўиштиң дәреже формаларының жасалыўында пайда болатуғын морфонологиялық қубылыслар тийкарынан келбетликтин дәреже формаларының жасалыўындағы сыяқлы өзгешеликлерге ийе. Тек айырым рәўишлердиң дәреже формасының жасалыўында келбетликтин дәреже формасының жасалыўында ғана ушыраспайтуғын морфонологиялық қубылысты көриўге болады. Мәселен, **ары** хәм **бери** рәўишлерине салыстырыў дәрежениң қосымталары қосылғанда еки түрли өзгеристи көриўге болады. Бириншиден, ары + рақ = арырақ, бери + рек = берирек. Екиншиден, олар аррағырақ хәм беррегирек

түрінде де ушырасады. Бунда \emptyset - =рағ//=рег морфонемасы пайда болып тур. Ески түркий тилинде =ра//=ре сеплик формасы болған. Ары хәм бери сөзлериндеги =ры//=ри де ески сеплик формасы болып есапланады. Булар морфологиялық ығысыўлардың нәтийжесинде бир сөзге избе-из жалғанған. Соң =ры//=ри түбирге сиңискен. =Ра//=ре аффикслериниң салыстырыў қосымталарының алдында бирде қолланыў, бирде қолланбаўы усындай раўажланыў дәўирлеринен қалған излер болса керек. Оның сөздиң мәнисине айрықша тәсири болмағанлықтан бирде түсирилип, бирде қосылып айтылады. Ол қосылғанда салыстырыўшылық мәни аз да болса күшейтиледі.

Фейиллерде морфонологиялық қубылыслар. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги бир қамаў хәм туйық буўынлы л фонемасына тамамланған фейиллерге бир қатар форма жасаўшы аффикслери қосылғанда, түбирдиң ақырындағы л фонемасының түсип қалып л - \emptyset морфонемасының пайда болыўы аўызеки сөйлеў тили ушын тән болған морфонологиялық қубылыс болып есапланады. Бириншиден, л фонемасына тамамланған фейиллерге болымсыз фейилдиң =ма//=ме аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасы түсип қалып айтылады: салма - сама, келме - кеме, болма - бома хәм т.б. Бирақ л фонемасына тамамланған сондай фонетикалық дүзилiske ийе айырым фейиллерге =ма//=ме аффикси қосылғанда ол түсип айтылмайды: **толма, күлме** хәм т.б. Фейиллердеги л фонемасын түсирип айтыў мүмкин емес. Екиншиден, л фонемасына тамамланған бир қатар фейил сөзлерге шәрт мейилдиң =са//=се аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасы түсирилип айтылады: болса - боса, салса - саса, қалса - қаса хәм т.б. Бирақ **тол, жул** хәм т.б. Фейиллерге =са//=се аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасын түсирип айтыў мүмкин емес. Үшиншиден, л фонемасына тамамланған айырым Фейиллерге келбетлик Фейилдиң =ған//=ген аффикси қосылғанда л фонемасы түсип қалып айтылады: болған - боған, келген - кеген, алған - аған хәм т.б. Ал **жул, сол** хәм т.б. Фейиллерге =ған//=ген аффикси қосылғанда л фонемасын түсирип айтыўға болмайды. Төртиншиден, л фонемасына тамамланған айырым Фейил-

лерге хал фейилдің =ып//=ип аффикси қосылғанда л хәм оның соңындағы ы фонемасы да түсип қалып айтылады: қалып-қап, келип- кеп, болып - боп хәм т.б. Ал тол, жул, ол хәм т.б. фейиллерге =ып//=ип аффикси жалғанғанда л фонемасын түсирип айтыўға болмайды. Бесиншиден, л фонемасына тамамланған айырым фейиллерге өзгелик дәреже жасаўшы =ғыз//=гиз аффикси қосылғанда л фонемасы түсип қалып айтылады: келгиз- кегиз, болғыз-боғыз, алғыз-ағыз хәм т.б. Ал **жул, күл, бол** хәм т.б. фейиллерге =ғыз//=гиз аффикси қосылғанда л фонемасы түсип қалмайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде бириккен фейиллер әдебий тил ушын тән емес. Ал жанлы сөйлеў тилинде алмасық хәм санлықтан жасалған рәуишлер менен ет көмекши феибли биригип айтылады. Олар биригип айтылғанда қысқартыў кубылысы жүз береді: олай ет = өйт, булай ет = бүйт, қалай еткенде = қәйткенде хәм т.б. Сондай-ақ хал фейил формалары өзинен кейинги көмекши фейиллер менен биригип айтылады: алып кел - әкел, алып бар - апар, бара атыр - баратыр, келе атыр - киятыр хәм т.б. Бириккен фейиллердің жасалыўында морфонеманың түрли модельлери пайда болады: ла - Ø, е - Ø, у - ү, лы - Ø, а - Ø хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги фейиллерде л фонемасының түсип қалып, л - Ø морфонемасының пайда болыўы сөздің мәнисине тәсир еткенде жүз береді. Бирақ ол жазыўда есапқа алынбайды. Ал айырым фейиллерде оның түсип қалыўы сөздің мәнисине тәсир ететуғын болса онда бул жағдайда л фонемасы түсирілмейди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде =ра//=ре қосымтасы арқалы аз сандағы атаўышлардан хәм фейиллерден аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллер жасалады: куў - ра, таў - ла, жай - ра, түй - ре. Соның менен бирге айырым еликлеўишлерден де дөрэнди фейиллер жасайды. Бул жағдайда ол еликлеўиш сөзлерге тиккелей қосылмай, ал олардың арасында байланыстырыўшы ң фонемасы пайда болады: мө- ң -ре, ма- ң -ра хәм т.б. Бунда Ø-ң морфонемасы пайда болып, ол фейил жасаўшы аффикстин еликлеўиштен

дөренди сөз жасауына байланысly келип шыққан. Ал атауышлардан хэм фейилден фейил жасағанда бундай өзгерис болмайды.

Қарақалпақ тилинде фейилдиң дауамлы түрин жасаушы қоспа аффикс сыпатында көрсетилип киятырған =ыңқыра//=иңкире, =ымсыра//=имсире аффикслериниң курамын-дағы =ың//=иң, =ым//=им бөлеклери түбир менен аффикс морфеманы байланыстырыушы хызмет атқарады. =Қыра//=кире, =сыра//=сире атауыш сөзлерге хэм еликлеуишлерге тиккелей жалғанып, фейилдиң дауамлы түрин жасайды: гүркире, күлимсире, қансыра, өлимсире хэм т.б. Ал фейил сөзлерге қосылғанда ол тиккелей жалғанбай, араларында оларды байланыстырыушы =ың//=иң, =ым//=им бөлеклери пайда болады: ба-рыңқыра, басыңқыра, жыламсыра хэм т.б. Демек, бунда Ø- =ым//=им, Ø- =ың//=иң морфемалары пайда болады.

Көмекши сөзлерде морфонологиялық қубылыслар. Тиркеуиш ат-лықлардан соң келип, оларды гәп ишиндеги басқа сөзлер менен грамматика-лық байланыстырыу ушын хызмет ететуғын көмекши сөздиң бир түри болып есапланады. Тиркеуишлердиң ишинде бир қатары еки, үш хэм онан да көп вариантларға ийе. Тиркеуишлердиң вариантлары курылысындағы дауысly ямаса дауыссыз сеслердиң алмасыуы арқалы пайда болған хэм олардың қай-сы вариантының қолланылыуы өзлери басқарып келген атлық ямаса ат-лықласқан сөздиң ақырындағы дауыссыз сеслердиң үнли ямаса үнсиз бо-лыуына, сондай-ақ олардың соңғы бууындағы дауысly сестин жууан ямаса жиңишке болыуына байланысly болады.

Қарақалпақ тилиндеги тиркеуишлерде м-б-п морфонемасы атау сепли-гин басқарып келетуғын менен-бенен-пенен тиркеуишлеринде көринеди. Олардың алмасыуы өзлери басқарып келген атлықтың соңындағы дауыссыз сестин үнли үнсизлигине байланысly болады: егер алдындағы түбир сөз дауысly сеслерге хэм сонор дауыссызлардың бирине тамамланса, оған менен варианты, үнли дауыссызлардың бирине тамамланса бенен варианты, үнсиз

даўиссызлардың бирине тамамланса пенен варианты басқарып келеди. Мәселен, **жала менен, адам менен, наз бенен, ағаш пенен** хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде барыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын **дейин** тиркеуиши шейин вариантына да ийе. Бирақ оларда д-ш даўиссызларының бир-бириниң орнына алмасып жумсалауында қатаң нызамлылық жоқ. Олардың алмасыуы тилдиң тарийхый раўажланыуы даўамында пайда болған. Бул тиркеуишлер хәзирги қарақалпақ тилинде бир-бириниң орнына синоним болып қолланыла береді: кешке дейин-кешке шекем, азанға дейин - азанға шекем хәм т.б. Қарақалпақ тилиндеги бул тиркеуишлер даўислы сеслерге тамамланған сөзлерге ғана дизбеклесип, оларды басқарып келеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын гөре тиркеуишиниң аўызеки сөйлеу тилинде көре варианты да бар. Оларда г-к морфонемасы пайда болады. Гөре варианты ақыры даўислы, үнли хәм сонор даўиссызларға, ал көре варианты ақыры үнсиз даўиссызға тамамланған сөзлерге дизбеклесип, оларды басқарып келеди.

Дәнекер сөз бенен сөзди, қоспа гәп қурамындағы жай гәплерди байланыстыруу ушын хызмет ететуғын көмекши сөз болып есап-ланады. Дәнекерлердиң мәнилик топарларының ишинде бириктириуиши дәнекерлер болған да\\=де, та\\=те сөзлеринде д-т, а-е морфонемалары ушырасады. Олардағы үнли хәм үнсиз даўиссызлардың алмасыуы дизбеклесип келген сөзиниң ақырғы сесине байланыссы болады, ал даўислы сеслердиң алмасыуы алдындағы сөздиң ақырғы бууынындағы даўислының жууан ямаса жиңишкелигине байланыссы болады. Мәселен, дәрья да, көл де, болдық та қойдық, минип те отырды хәм т.б.

Менен, бенен, пенен тиркеуишлер дәнекер хызметинде де жумсалады. Оларда даўиссызлардың алмасыуы бирдей өзгешеликлерге ийе..

Жанапайлар сөзге, сөз дизбегине, ал гейде пүтин гәпке хәр түрли қосымша мәни бериу хызметин атқаратуғын көмекши сөзлер болып есапланады. Олар тиркеуиш дәнекерлерге салыстырғанда көп вариантлы сыпатқа ийе.

Оларда төмендегидей морфонемалар ушырасады. Күшейтиў жанапайларына киретуғын да, де, та, те жанапайларында д-т, а-е морфонемалары ушырасады. Олардың алмасыўы дәнекер хызметинде жумсалған усы сөзлердеги сыяқлы өзгешеликлерге ийе.

Ажыратыў ҳәм шеклеў жанапайларының ишинде **ғана** жанапайы **гене** вариантына да ийе. Бирақ гене варианты әдебий тилде өнимсиз қолланылады. Оның қолланылыўы айырым шығармалардың тилинде ушырасады. Мәселен:

Қарақалпақлар биргене жерде,

Бул дәстүрин бийкар қылған. (И.Юсупов).

Ғана ҳәм гене жанапайларында ғ-г даўыссызларының алмасыўы олардың өзлери дизбеклесип келген сөзлериниң қандай даўыссызға тамамланғанына емес, ал оның қандай буўынға тамамланғанына байланысly. Демек, бунда да ғ менен г даўыссызларының бир фонеманың реңклери екени анық болады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде сораў жанапайларының ишинде морфонемалардың пайда болыўы көбирек ушырасады. =Ма\\=ме, =ба\\=бе, =па\\=пе сораў жанапайларында м-б-п даўыссызларының морфонема хызметинде жумсалыўы менен, бенен, пенен тиркеўишлериндеги м-б-п морфонемаларынан өзгешеликлерге ийе. Бул сораў жанапайларында олардың алмасыўы төмендегише: сөздиң даўысly ямаса аўызlyқ сонор даўыссызларға тамамланса, оларға сораў жанапайларының м даўыссызынан басланатуғын варианты, сөздиң ақыры үнли ҳәм мурынlyқ сонор даўыссызларға тамамланса б даўыссызынан басланатуғын варианты, сөздиң ақыры үнсиз даўыссызларға тамамланса п даўыссызынан басланатуғын варианты дизбеклесип келеди. Биз олардың себеплери ҳаққында жумыстың биринши бабында тоқтап өттик. Бул жанапайлардағы а-е морфонемалары өзлери дизбеклесип келген сөздиң ақырғы буўындағы даўысlyның жуўан ямаса жиңишкелигине байланысly болады.

Бийкарлау жанапайларының қатарына киретуғын жоқ-жақ жанапайларында о-а морфонемалары ушырасады. Бул морфонемалар жоқ хәм жақ сөзлериниң аз да болса олардың грамматикалық мәнисине байланыслы болады. Жоқ сөзинде бийкарлау мәниси кескин, ал жақ сөзинде оған салыстырғанда бийкарлау мәни бос, кескин емес.

Модаллық-буйрық жанапайлар болып есапланатуғын =шы\\=ши, =саңа\\=сеңо сөзлеринде ы-и, а-е, а-о морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздеги ақырғы буўынның жуўан ямаса жиңишкелигине байланыслы келип шығады: келши, барсаңшы, келсеңо, барсаңа хәм т.б.

Ишки сезимлик мәни билдириўши жанапайлар болған ай, әй, а, ә, мыш, миш, мыс, мис жанапайларында а-ә, ы-и морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздеги буўынның жуўан хәм жиңишкелигине байланыслы болса, мыш, миш, мыс, мис жанапайларында ш-с морфонемалары грамматикалық мәниге байланыслы келип шығады. =Мыш\\=миш жанапайында болжаў мәни күшли, ал =мыс\\=мис жанапайында мысқыллаў мәни күшли болады.

Әдебиятлар:

- 1.Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан.1990.Б.352.
- 2.Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы:1966.Б.64.
- 3.Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. С.149.
- 4.Шразов Б. Қарақалпақ тилиндеги көмекши сөзлердиң фонетикалық өзгешелikleri. Кандидатлық диссертациясының түп нұсқасы. –Нөкис: 2001. Б.48.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақ дөрөтпелериниң фонетикасы (салыстырмалы-тарийхий изертлеў). –Нөкис: ҚМУ. 1994.
2. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. - Тошкент: Ўқитувчи. 1992.
- 3.Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. –Ташкент: Фан. 1967.
4. Авазбаев Н. Структура слога в языках различных типов. –Ташкент: Фан. 1986.
- 5.. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы. –Алматы: КазГУ. 1988.
6. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995.
- 7.. Айғабылов А. Қазақ тіліндегі морфонологиялық кубылыстар. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1995.
8. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). –М.: Наука. 1979.
9. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –М.: Наука. 1988.
10. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. –Нөкис: Билим. 1993.
11. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: Билим. 1994.
12. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзиліси. – Нөкис: Билим. 1995.
13. Джалилов Ф. Очерк по морфонологии азербайджанского языка. – Баку: АзГУ. 1984.
14. Джунибеков А. Сингармонизм в казахском языке. –Алма-Ата: Наука. 1980.
15. Джунибеков А. Просодика слова в казахском языке. –Алма-Ата: Наука. 1987.
16. Джусупов М. Фонемография А.Байтурсунова и фонология сингармонизма. – Ташкент: Ўзбекистон.1995.

17. Золхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. –Новосибирск: Наука. 1980.
18. Золхоев В.И. Морфонология бурятского языка. –Сб.Вопросы грамматики монгольских языков. –Новосибирск: Наука. 1991. С.99-102.
19. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М.: Наука. 1980.
20. Касевич В.Б. Морфонология. –Л.: ЛГУ. 1986.
21. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука. 1983.
22. Макаев Э.А., Кубрякова Е.С. О статусе морфонологии и единицах её описания. –Сб: Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука. 1969. С.87-119.
23. Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1994.
24. Непесова Р. Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. –Ашхабад: Ылым. 1986.
25. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1990.
26. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. Сб. Чувашский язык. литература и фольклор. Вып. 4. –Чебоксары: 1974. С.3-44.
27. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. Сб. Чувашский язык и литература Труды ЧНИИ. вып. 53. – Чебоксары: 1975. С.3-18.
28. Редькин В.А. Постросные раздела «Морфонология». Сб. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. –М.: Наука. 1966. С.7-49.

29. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970.
30. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. – Бишкек: Илим. 1992.
31. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии. –М.: Наука. 1973.
32. Ulaszyn H. Laut. phonema. morphonema. - TCLP. 1931.
33. Trubetzkoy N.S. Sur la “morphologie”. - Travaux due Cercle linguistique de l'urague. voi. I. 1929.
34. Trubetzkoy N.S. Gedanken uber morphologie. - TCLP. 1931.
35. Закиев М.З. О тюркской морфонологии. // Советская тюркология. 1984. №1. С.35-43.
36. Салихова Д.А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Советская тюркология. 1986. №5. С.56-60.